

ГОР КОСТЕЦЬКИЙ: МІЙ ТРЕТІЙ РИМ

З «КНИГИ ПОДОРОЖЕЙ»

Якщо ви виряджаєтесь до неznаної вам країни, не знавши наперед, як ви про неї писатимете, значить ви не справжній мандрівник. Ви тоді просто слабенький додаток до подорожнього довідника.

Це аксіома. Важко сказати, куди аксіома точніше стосується: до першої подорожі чи до повторної. Проте, поза всяким сумнівом, що більше ви при наступних об'їздах твердієте у правоті написаного вперше, то більша вам честь і слава.

Претендую на честь і славу.

Перших живих римлян мого життя я бачив у німецькому полоні. Вони потрапили туди після перевороту Бадольйо і опинилися поруч зо мною в пекучій праці на шахті. Їх було кілька, вони стояли кружечком під щільно навислою стелею цегельні, де я тоді працював, такий самий невільник, як і вони. Зсиня зеленкуваті уніформи сиділи ще досить підтягнуто. Людей взяли просто з касарень або з польових вправ і мчали на північ так поспішно, що обмундування не встигло розхитатись. Вони стояли у колі, я при них, і у подовжених павзах між тими рахованими на пальцях італійськими словами, що їх я тоді знав, ми дивилися одне одному в очі, співчутливо посміхалися і зосереджено похитували головами.

У сферичному проміжку між безперестання укладаною з одного боку і безперестання вивожуваною (готовою) цеглою з другого зібралась у вузол спека. Люди пріли. Їхні уніформи були з сукна.

Мій образ Риму уклався, однак, завдог до тієї зустрічі, отже повнотою незалежно від неї. У дитинстві ми з молодшим братом читали книжку Д'Амічіса. В одному українському перекладі вона звалася «Серце». У другому (Марії Загірньої) — «Шкільні товариші». Ми читали її у другому перекладі. Книжка нам не подобалась.

Ми читали її довгими вечорами, і тим не менш книжка нам не подобалась. Нам подобалися «Старшини у Вільбайській школі», повість Талбота (перекладена теж Загірньою). Англійські школярі подобались нам тому, що в описі їх пригод ні разу не було сказано, мовляв, Англія найкраща країна у світі. Навпаки, про те, що такою країною є Італія, говорилося по кілька разів на кожній сторінці книжки Д'Амічіса.

Мабуть, саме тоді я вирішив, що любитиму тільки ті народи, які про мою любов не піклуються, її в мені не намагаються спонукати.

Тоді ж, — і це вже не мабуть, а точно, — мене вколола підозра супроти слова «патріотизм». Вколола і, можна сказати, проколола не без наслідків. Уперше слово з'явилося у зв'язку з вставним оповіданням про Мадзіні. Бабуся, справдешній добрий янгол нашої родини, намагалася втовкмачити нам, що воно таке. Її пояснення, здавалося б, не повинно було викликати заперечень: патріотизм — любов до батьківщини. Тим не менш воно викликало заперечення (конфлікт поколінь!). Наш з братом тодішній протиаргумент: а чого ж отой Мадзіні та не йшов визволяти Україну з царського ярма?

Попри всі бурі часу бабуся спромоглася до кінця своїх днів утримувати в родині патріархальну атмосферу. Тобто, звичайно: матріархальну. Коли доходило до крайнього, бунт проти авторитету цієї жінки ми, навіть у тодішньому нашому віці, самі в собі зовнішньо подолували. Так і у даному випадкові. Ми насупились і замовкли. Патріот, то й патріот.

Та, ясна річ, туга за компенсацією не забарилася. Підозру до Мадзіні ми поширили на весь народ. Фантазії обом нам не бракувало. Потаємно від усіх ми запалились вигадувати і один одному оповідати історії про італійців. Уява буяла на межі несусвітнього. Пригадую одну таку вигадку: італійці, нібито, за найкращу окрасу вважають довгу нечесану бороду, яку до того ж і мастять ще... розмоченим у воді цукром. Ні більш, ні менш.

Читає, сподіваюся, зрозуміє мене правильно: писати про сичені цукром борода я спочатку не збирався. Не збирався, бо прочував, що образ патріотичної Італії, здійснювавшись шляхом мого дитячого проєкту, на шляху здійснення перевершить навіть мою спроможність уявляти. Рим же, місто Рим — не селище, яке вкриває дванадцять (так, сьогодні вже дванадцять, а не сім!) туфових пагорбів килимом піній, кипарисів, ордами кицьок без даху над головою і понад півтора мільйоновим населенням з телевізійними антенами над головою, а Рим як оте «вічне місто», видовище, яке, сказати б, схрещується з дійсністю у безконечності, — цей Рим у мене змалку жив у цілковито відмінній площині. В усякому разі, в якій завгодно площині, тільки не у тій, де люди сидять на стільчиках під своїми домами, жлуктають «кров винограду» (біблійний вираз) і люблять батьківщину.

В обох випадках я не помилився.

Під час других відвідин Риму влітку 1961 (перші мали місце у Святому Році) я побачив пам'ятник Мадзіні на Авентинському пагорбі. Коли побачив, мені вже було не до наших з братом казочок. Казка дійсности перекрочувала їх розмахом семицильйонного чобота.

Як чудово, подумав я тоді з усім серйозом, що він не пішов був визволяти Україну від Олександра Другого. Був би пішов — був би й наш Київ прикрасився ось таким чуперадлом доведеного до романської перфекції несмаку. Точніше: не несмаку, бо романська творча думка органічно нездатна втратити смак, а — поза-смаку. Уся мо-

жлива розгорнена дешевина споруд на честь Бісмарка або Сталіна залишається далеко позаду.

Річ ясна, патріотизм розподіляється по різних щаблях. Є щабель, на якому бажають будь-що мати власну атомову бомбу. При тому переконають себе та інших, що випробування національної бомби не такі шкідливі для кісткового мозку, як випробування чужонаціональні. І є щабель, на якому патріотична ревність спонукає продукувати тільки національно-лубочне мистецтво. Прірва між обома щаблями, скажімо так, глибоченька.

Та навіть при визнанні за аксіому істини, що втратити життя страшніше, ніж утратити добрий смак, нехай усе ж не буде дозволено легковажити й цю, менш страшну, сторону любови до батьківщини.

Так чи так, перед пам'ятником Джузеппе Мадзіні з усією відповідальністю сороквісімрічної людини (бо саме стільки було мені у липні 1961) я виправдав свій дитячий нещадний космополітизм. Ми тоді, одержавши після «Шкільних товаришів» до рук «Сина України», у цій імітації негайно розшифрували — зрештою, цілком погано зашифрованого — Робінзона і книжку відклали від себе на все життя. Тут і бабуся нас не надто умовляла. Рішення було обґрунтоване. Потуга обґрунтування перетривала десятиріччя. Коли «Сина України» взялися перевидавати у 1946 році, я відмовився читати коректу. І не каюсь.

Конфлікт з бабусяю був сповидний. Вона вміла нас конфронтувати з ним, уміла й розв'язувати його. Навчений здоровецькою волинською дівкою, мій брат визирнув був у двері, де чесний трудівник прасував одяг, і нерішуче пропищав: «Зид.» Нерішучість умент перетворились на рішучий рев, коли мій брат притьмом дістав від бабусі звуковитого шльопанця. Бабуся рідко вдавалася до таких засобів урезонування. Тут ішлося просто про конечну профілактику.

З розважної мови, яка послідувала по тому, стало ясно, що євреї та поляки, єдині «інакші», що їх ми знали не з оповідей, а з живого оточення (росіян, за єдиним винятком власного батька, ми тоді ще не знали), нестеменісінько такі самі люди, як і ми.

Наука була проста, як хліб. Любити власний народ означало любити його поза фразою. Це можливо лише тоді, коли виключити фразу й з оцінки інших народів. Спосіб, яким бабуся агітувала за італійського політика, видавався суперечним супроти її способу захищати єврейського ремісника. З ходом життя я зрозумів, що суперечності нема.

Суперечність лежить між реалією видатного італійця та реальністю його монументального опудала. (Прошу взяти до уваги, що я весь час маю на увазі тільки, мовити б, громадську неможливість цього нагромодження знамен, чоловічих профілів, що за умовою мали символізувати героїчний вираз, і голозадних жінок, що за загальною угодою мали алегоризувати свободу Італії. Я не говорю про ми-

стецьку вартість пам'ятника, бо, як з'ясується з подальшого викладу, на мої судження у ділянці скульптури покладатись було б ризиковано.)

Коли мені під час того другого перебування у Римі з якоїнебудь причини бувало прикро на душі, я ходив розважитись під пам'ятник Мадзіні. Я ходив туди не любити італійський патріотизм. І взагалі всякий інший патріотизм.

(Примітка 1963. Виклад розвивається далі, здається, досить послідовно. Тим не менш мені хочеться його тут перетяти. Я появлю бодай натяком причину третьої подорожі до Риму.)

Не так давно мені трапилося прочитати в одній еміграційній газеті, що Христос велів віддавати перевагу рідному краю і супроти всіх інших країн. На ілюстрацію газета наводила євангельський текст про недозволеність відбирати хліб у дітей — «відбирати хліб дітям», за перекладом у цій газеті — і кидати його псам. Прикличмо, отже, рештки нашої здатності мислити по порядку і розгляньмо у тезі. Виходить одне з двох: або Ісус мав на мислі власну батьківщину, тобто Галилею, і тоді псами мали б бути не тільки, скажімо, самаритяни, а й єрусалимці, — абож він такою приказкою звертався до кожної національності зокрема. Але з останнього неухильно витікало б, що Христос був зацікавлений у нескінченному розбраті між племенами та народами.

Тільки достоту знаючи, що українська еміграція і логіка рідко живуть у дружбі, можна зрозуміти, чому тут охоче виставляють постулати, не турбуючись про їх додумування. І чому тут виникають такі блюзнірчі гасла, як «Бог і Україна» або «Христос воскрес — воскресне Україна». Чи подумав, справді, хтось із авторів таких гасел бодай на одну мить, що — ануж ми якраз перебуваємо у ситуації, подібній до тієї, за якої пророк Єремія вимагав від народу безапеляційно підкоритись волі Божій і піти у полон? І що воскресіння України, яке відбудеться або не відбудеться, це справа земна, а воскресіння Христа це справа його божественної суті, і що між двома несумісними вимірами воскресіння нема і не може бути ніякого кавзального зв'язку? І що спекулювати в таких випадках іменем Божим це майже те саме, що йти на війну, тобто на найбільш богопротивне діло, з спряжкою на животі, на якій вибито «З нами Бог»?

До Риму поїхати утретє конче варт. Але не варт узалежнювати шлях до нього від української проблеми. Навпаки: слід узалежнювати проблему від шляху.)

Я, отже, знав, що Рим це не Італія. Я приїздив до Риму з власним образом і того, і того. Образ щоразу стверджувався.

Бо якщо ви гадаєте, мовляв, столиця країни тільки висловлює країну, без того, щоб її одночасно заперечувати, то, значить, ви не знаєте, що таке справжня столиця.

Якщо ви, зокрема, припускаєте, мовляв, Рим править за осередок і згусток італіянзму, то ви помиляєтесь десятикратно. Ви помиля-

етесь у цьому випадкові вкупі з тими майже двома мільйонами італійців, які мешкають у Римі і думають так само, і з рештою мільйонів італійців, які в Римі не мешкають, але думають теж так само.

Тоді ви й не зрозумієте, чому мене вели туди всі мої дороги, вели раз, удруте й утрете.

Що таке Рим?

У дитинстві мені було пояснено, як уже знає читач, що і євреї, і поляки, і всі інші «інакші» — такі самі люди, як і ми. У Римі є всі можливості з серця подякувати Богові, якщо людина цю науку не забула.

Рим будували євреї і поляки. У проміжку між тими й тими його будували африканці, сирійці, візантійські греки і всілякого роду германці.

У двадцятому сторіччі його будують азійці, північні та південні американці, австралійці і, знову таки, африканці. (Про українських будівничих Риму буде сказано наприкінці, у додатках).

Рим найменше будували італійці.

Щоб зрозуміти, що таке Рим, треба зрозуміти насамперед, що таке італійці.

∴

Мої перші римляни, оті у копальняних виробнях Вестфалії, були неаполітанцями.

З неаполітанцями я їхав і тоді, коли їхав до Риму вдруте, влітку 1961.

У купе було багато не так їх самих, як галасу від них. Вони їхали у відпустку з праці у Німеччині. Вони галасували круглу добу. Коли одні, натомившись, засинали, галасувати заходжувались на зміну інші.

Дорога нам лежала через Швайцарію. У прикордонній з Австрією смузі відбувалась черга бомбових атак. На мене був напад богузтва, і я остерігся їхати проз Інсбрук та Бреннер.

І у Шафгазени з мене й моїх неаполітанців були вже товариші на життя й на смерть.

На смерть — достотно. Я вийшов був з купе і у вагоні-ресторані отаборився на цілий переліт. Там панував прохолодний спокій. Повільно впиваючися щирою густотою нерозведеного помаранчового соку, можна було собі думати про всяке таке. Я не мав жадної підозри про те, що діялося під тодішню хвилину в моєму купе. З незахмареними думками вийшов я у Міляні на перон. І тоді мені назустріч кинулась юрба. Чоловіки й жінки з місця заходились відривати від мене мої руки й плечі.

Годі було зрозуміти спершу, про що йдеться. Це були мої співпідорожні, ясно, але... І тільки коли я помітив, що у двох з них (одна — зовсім маленька опецкувата дівчинка) очі оточені по всій довжині вий слъозами і що слъози, не витримуючи власного тягаря, розлітаються у сторони, бризкають на одяг і на цемент долівки, я зба-

гнув, у чому річ. Золоті ці людоньки вирішили, що я вивалився по-дорозі з поїзду. Вони влаштували затажну й бучну трагедію з хорами.

Я бачив їх, як вони у Штуттгарті прощалися з земляками, що не їхали у відпустку. І ті, і ті плакали так само рівно і нещиро. Розлука їм передостяла аж на два тижні.

Щодо цієї італійської легкослізливості і взагалі легкопристрасності можна б розвинути тему про формальні структури вияву почуття. Всесвітньо відомо, що, спостерігаючи десь у забігайлівці гурт горластих людей, які, здається, ось-ось вчепляться один в одного, ви можете бути спокійні: мова людей мирна, і за зміст її править обговорення найсвіжішого футбольного матчу. В усякому разі, за всі мої три подорожі Італією я ані разу не бачив рукопашу. А у поміркованій Німеччині я бачив їх густенько, і виникають вони між молоддю з без порівняння тихшого старту.

Ось Карузо доходить до свого преславного зойку в «Паяцах» чи деінде. Ось і Джілії, який співає навіть більше, як у нас висловлюються, нутром. Але й крізь хрипіння давнього запису ви точно прочуваєте, що за ту борозну, за межами якої співає Шаляпін, з усієї потуги свого певноводного серця проковтуючи закінчення слів і навіть цілі ноти, вони, майстри середземноморського співу, не перестрибнуть ні за яких обставин. І не здетонують, не потраплять у безвість чвертьтону. Рациональні засоби театралізації голосових сув'язей? Високоякісна точна механіка ярмаркової вистави? Може бути. Але чи справді воно нещиро?

Нещиро буває тільки тоді, коли карузівський зойк запопадаються наслідувати неіталійці. Тож, приміром, Юссі Бйорлінг, співак не абиякого формату, швед родом, виконуючи Канію або Каварадоссі, ніколи такого собі не дозволяв. Він бо знав, що тим зіпсував би собі всю справу.

Мої товариші купе були недбало вимиті, неохайно вбрані, рухливі без улину і, samozрозуміло, чорняві до грані уявленого. Жінки, що були у тому товаристві, поводитись без будь-якого бентеження. Вони у розмові спиралися чоловікам на плечі, билися з ними жартома, сварилися з ними всерйоз і спали на їхніх грудях і животах, — як, зрештою, й ті навпаки: на жіночих грудях і животах. Між ними не було ні одного подружжя, і все було надзвичайно просто.

Якщо при тому сварка переходила в ненависть, то ненависть тягнулася приблизно стільки ж, скільки й моя байдужість до цих людей: дві або три секунди. У найвільніших зальотах і залиціннях не було й мікрона отії бездонної і непорушної сексуальності, яка править за маску сьгоднішнього світу. Я не знаю, якими були б ці люди у танці, але в тому, що я сприймав у такій близькості, кожен найкострубатіший рух, кожен найнезграбніший оберт мав під собою охоронну рису вивершеної граційності. Такий закон цієї природи.

Загалом беручи, я не мандрую по світах снобом. Якщо з прибуттям до ще не обходженого міста мені раптом спадає на думку, що й

тут започатковуване вже безліч разів треба починати наново, тобто треба спершу піти просто, не завертаючи, впевнено, потім загубитись і допіру аж по тому навчитись відчувати у розташуванні міста систему, — якщо, отже, мене на мить охоплює нехіть, то я залюбки і відразу ж поступаюсь нею перед свідомістю того, мовляв, тут ідеться в мене тільки про позначи постаріння.

Так само у першій зустрічі з живими звуками малознаної мови: мобілізація себе на те, щоб розмовляти нею тим швидше, чим менше її знаєш, — і супровідна доза кількох грамів розпачу. Так само з черговою старовинною будівлею, шматком замку, визубом монастиря, що виникає в полі зору з посуванням маршруту наперед: скільки їх, мовляв, було вже на сітчатці очей і скільки їх ще там, світоньку, буде! І так само з новими людьми, що є аж ніяк не новими: довідуєшся, що в кожного за і перед плечима та самісінька історія, яка мала значення для людей, знайомих тобі і десять, і двадцять, і так далі років тому. І знаєш при тому, що коли теперішні молоді стануть старими, то для їхніх дітей ці речі зазеленіють наново. Але, як сказано, байдужість, що набрякає на кінчику таких от роздумів, тримається там у мене лише кілька секунд. Потім вона обривається.

Символічно сказавши: байдужість моя триває стільки, скільки, як запевняють фізики, триває присутність антиматеріальної частки у приступній нашим дослідям речовині. Я, в усякому разі, це відчуваю саме фізично. Тут, звичайно, не поправка на старість, яка будь-що прагне молодитись, а поправка, можливо, на форму старости, яка неспроможна позбутись уваги до того, що росте поруч з нею і, свідомо чи несвідомо, підвладне спільній місії. Інакше висловлюючись, людина (якщо вона людина) ні з яким віком не втрачає одного з своїх найсвітліших дарів: дару усупільненого почуття, дару колективної взаємності.

Як може, в такому разі, бути тобі нецікаво, що за життя прожила людина перед тим як зустрітися з тобою, — незалежно від того, як скоро ти забудеш її ім'я після розлуки з нею, — і що за життя плянє вона надалі?

Плачу я, посправа, з дещо відмінних побудів. При розставанні рідко, з радощів ще рідше, від співчуття трошечки частіше, проте не багатого. Від жаху — ніколи. Плачу я сливе завжди, коли лунає вступ до виходу матадора у другій дії «Кармен», і безумовно завжди при початку арії Рудольфа з першої дії «Богемі». Можна сказати, що я плачу не безпосередньо, а асоціативно.

Та оскільки і форма безпосередніх сліз річ поза власне-біологією, то є всі підстави прийняти їх за чинно діючий засіб порушення заковик між «свое» та «несвое». Як сказано, у тому була передумова любити народи і людство.

Зрештою, любити можна і без передумов. Або, точніше: не усвідомлюючи передумови. Так воно, здається, робиться здебільшого. От тоді й подорожують без снобізму.

Мої сусіди сновигали безугаву, сновигали з купе, до купе, до купе і одне по одному. Серед них був один приблизно мого віку, але ще присадкуватіший і багатокругліший. Вони час до часу нападали на нього гуртом і лоскотали. Було страшенно смішно дивитись, як сміється від лоскотів товстенька літня людина. Прикордонникам вони пояснили незрівнянним унісоном, що приналежна мені чамайданкувата річ на полиці — друкарська машинка.

Глузд подорожей у тому, щоб відсвіжувати свою любов до людини. Сюди невід'ємно входить любов до речей, що їх людина створює, і до краєвидів, серед яких вона живе.

Подорож це продовження книжкової репродукції за допомогою мистецтва доторку.

(Додаток 1963. До теми сліз. У неділю 14. липня поліційна команда з Палермо на Сіцилії, піднята на ноги анонімовим телефонним дзвінком, наблизилась до безлюдного авта типу «Джувлетта», що стояло на узбережжі. Викликаний спеціально фахівець вибуховин ствердив, що видна крізь розчинені дверцята сталева пляшка не являє небезпеки. Але пекельна машина була захована у багажниці. Коли відчинено покришку, вона вибухнула і вбила загалом вісім карабінєрі. «Годинами, — повідомляв один кореспондент, — їздили з Палермо та околиць на прощу до місця жахливої події поліцаї і плакали, мов діти.»

Колективна відповідальність, як відомо, заперечується. Звичайно ж, ті охоронці порядку, які на місці злочину заприсяглися помститись на сіцилійській мафії за вбивство своїх товаришів, не відповідають за те, що вчинили інші їхні товариші. Йдеться про справу з запідозреною в атентатах групою південних тірольців. Їх стуртовано настільки звирячим способом, що двоє померли, а решта виїшла з арешту з важкими покаліченнями. Опис тортур поминаю, бо він вийшов би поза межі навіть так званої естетики потворного, а слідую за даностями далі.

Сенатор від південнотірольської партії Люїс Занд повідомив був міністра внутрішніх справ Маріо Шельбу, за урядування якого відбулось поліційне переступство. Відповідь міністра: «Б'ють у кожній поліції світу.»

Справедливість відсвяткувала свій високий тріумф у четвер 29. серпня цього, 1963, року. Вирок був: за вісьмома з десятих карабінєрі провини не встановлено взагалі, а решту двох, капітана Ротелліні та унтерофіцера д'Андреа, яких хоч і визнано винними у побитті, підведено під недовзі перед тим проголошену амністію у справах злочинів «невеликої ваги».

Чи такі самі люди ті, що плакали над убитими товаришами, і ті, що катували своїх іншомовних співгромадян? Хоч як мені не хочеться, а про те я не можу спекатися думки, що маємо тут усе таки справу з психологічною єдністю архетипу. Скажімо так: архетипу італійської поліційної людини. Якщо б хтось узявся серйозно довести, мовляв, ця гуртова психологія, цей спосіб реагувати і виливати почуття зумовлені

причинами соціального порядку, однаковим відношенням, про мене, до знарядь і засобів виробництва, — я пристав би на те з тим більшою душевною полегшею. Бо мені страх як не хочеться миритися з думкою, що явище походить з істотних властивостей італійської душі.

Що ж з усього можна виснувати? Не хочу оцінювати почуття керівників держави, які мотив ненависти до частини населення вживають як внутрішньополітичний чинник — і при тому, самозрозуміло, враховують мотив одвітної ненависти. Не хочу оцінювати, бо мені завжди буває страшно промикатись у психіку людей, які зводять своє життя на чомусь такому. Але не хочу поминати тему любови до італійців. І тему Італії та Риму. І тому личать два слова про римське право.

Воно, як відомо, виключає сваволю серця. Покоїться воно, як відомо, на різноманітних блискучих штуках силогічної техніки. Важко, однак, визначити, де чаїться більша небезпека. Немає спору, присуди серця далеко не завжди бували Соломоновими чи Гарун-аль-Рашидовими. Та так само далеко не завжди почуттєві аргументи ніким не контрольованих тиранів витримували конкуренцію блиску, коли йшлося про те, щоб, виходивши з досконалої казуїстики, всадити найкричущішу кривду на цоколь святости. Ось так, як у вирокові трієнтського суду в серпні 1963.

А й між результатами тієї і тієї юстиції важко провести межу. Переможний клич усїєї італійської преси, — адже самий факт, що італійські поліцаї стали перед судом, трактовано у ній як національну ганьбу, — о, цей клич маніфестував аж ніяк не рацію римського права! Це було найчистіше почуття.

І тому ще таке. По виході з німецької шахти мені довелося проробити над собою велику роботу. Передо мною стояло завдання повернути свою, у шахті порушену й загрожену, любов до Німеччини. З дитинства я любив її за казки братів Грімм. З юнацтва за, скажімо, Новаліса, Гофмана, Кляйста і Едшміда. У шахті було надзвичайно важко жити пам'яттю про ці ймення. Її, пам'ять про Німеччину, топтав черевик німецького таборового дозорця.

Під час другої подорожі до Риму двоє поїздових кондукторів з-за моєї німецької мови спробували виявити до мене зневагу. По тому, як я їм сказав, що я поляк, вони заходилися виявляти до мене пошану. Моя любов до Італії не захиталась. Мені було просто сильно смішно. А що я над усе у світі люблю театральні ефекти, то й їхав я відтоді вже всю дорогу на такий польський пашпорт.

Тепер же, у вересні 1963, після того, що сталось у володіннях трієнтської Теміди, я мушу знов терміново братись до роботи над собою. Фльоренція, колиска Ренесансу — ах, як би не забути! Як би не забути ще іншого численного, що засвоювалося за різних часів з такою незабутньою радістю! І оскільки нещасні і заслуговують на співчуття ті люди, які бажають любити відразу всі нації, то ось, будь-ласка, тут і тема для сліз.

Хоч, як на мене і як згадано, сльози у даному випадкові не обов'язкові.)

Але, зрештою, мистецтво — кожне! — тільки тоді й мистецтво, коли воно мистецтво доторку. Завдання його у тому, щоб спинити увагу на речі, виділити її з злежалого ряду інших речей або з оточення давно вже до неї приліплених речень, намацати її, річ, подати її на таці.

Любов, звичайно, може виявлятися і в тому, що двоє сидять одне проти одного і одне одному дивляться в очі. Але така любов абсолютна і, мабуть, неземна. Щоб відчутти те, що перед тобою поза його вселюдським і обов'язковим, треба вміти побачити, яким робом у нього по заглибинах носа перебігає струмочок поту.

Отож, нема ради, про цукровані бороди.

Я ні в якому разі не тверджу, що відкрив в італійцях щось, чого в них до мене ніхто не помічав. Про італійців протягом сторіч написано неозоро. Якщо те, що я про них сказати хочу, і не має місця в котро-мусь одному творі в цілості, то, я певен того, воно міститься різними частинами в різних звітах.

Тим не менш, я хочу його тут зібрати у цілість.

Цілість така: життя італійців це життя у перманентній боротьбі з комфортом. Прошу не дивуватись, і тут немає друкарської помилки. Я маю на увазі саме те, що італієць затажно ворогує з комфортом.

Це не означає, що італійці не схильні до зручного побуту, до вигоди у позі, до розслаблення м'язів, труджених навіть протягом п'ятихго хвилин. Ні, вони якраз надзвичайно схильні до такого: до сидіння зіпершись і ще більше до сидіння напівлежачки. Але з єдиною умовою, саме — щоб те, на що вони спираються, і те, на чому вони лежать, було по можливості найменш до того пристосоване.

Перед тим, як таке ствердити, я багато разів перевіряв свої спостереження і багато разів їх передумував. Ні за що у світі не бажав я прилюдно висловити помилкове свідощтво. Але воно безпомилне.

При мажастирі оо. Василіян на Авентині працював якийсь час воторарем досить молодий чоловік. Він мав черевце. У рухах він був повільний тоді, коли від нього жадали прудкості, жвавий там, де від нього жвавости не чекали, і звали його Пандольфо Леонардо.

Ми з ним були добрими знайомими у тому розумінні, що коли я приходив до мажастиря (саме тоді, за другого приїзду, я розпочав був у Римі працю над літературною редакцією нового перекладу Біблії), то він, замість піти покликати потрібного мені отця, брався розмовляти на всякі можливі теми. Розмова була настільки цікава, що захоплювався нею не тільки він, але, поступово, і я. Поступово ми обидва забували про мету мого приходу. Ось під час тих розмов і зауважив я одну разючу річ.

Ми розмовляли у коридорі. Там можна було курити. Але вже у сусідньому коридорі, який вів до келій, курити було не можна. І от одного разу, коли під час нашої розмови хтось невидимий поклик-

кав звідти Пандольфо, той, перед тим як податися туди, поклав свою цигарету на підвіконня. Але як поклав!

Одне з широкого ряду вікон у коридорі «для курців» було відчинене навстіжень в облитий гарячизною сад з грушами. Підвіконня являло собою добряче обтесану і масивно навислу над садом брилу. Поперек її йшли два або три жолобки. Я не певен тепер, чи не проходили ці жолобки по лініях зіставлення країн. т. т. не певен, чи була брила суцільна, чи не складалась вона з частин. Але факт, що жолобки були півкруглі і що вони — ще важливіше — були ледве вловні.

І Пандольфо вклав свою тліючу цигарету саме у такий жолобок. Діаметр його саме суміщувався з діаметром цигарети. Вона вляглася точно, як припасована, всією своєю довжиною, при чому її вогненний кінчик виставав у повітря.

Пандольфо повернувся секунда в секунду на хвилину, коли лінія тління найщільніше наблизилась до краю підвіконної цямрини, проте за край не зайшла. Він узяв цигарету обережненько двома пальцями, великим і середнім (отже, не вказівним!), і, розмовляючи, курив далі.

З часом я зауважив, що мій Пандольфо робив так щоразу, коли ситуація повторювалась — коли його у розпалі розмови кликав із сусіднього коридору хтось невидимий. Він втрапляв цигаретою у жолобок несхибно. І повертався до цигарети так само несхибно якраз тоді, коли вона догоряла до краю каменя. Одного разу, коли його не було, я перевірів краї жолобків з найможливішою увагою. Не було на них ані слідів обпалювання, ані залишків попелу. Робота була екзактна.

Що правило б у такому випадкові за комфорт? За комфорт правило б, якби Пандольфо, знаючи наперед, як часто може бути він кликаний під час курення із сусіднього коридору, заготував собі таку широку й зручну попільницю, з містками й щедрими дільничками по її берегах, куди цигарету можна б класти навмання, але з певністю, не шукавши оманних каналів, які ведуть у небезпечне незнане. Бо що було б, справді, якби його попіл та й сипався на овальні груді, які, своєю чергою, з громом сипались на ґрунт попід вікном? Що-правда, відносно жолобка він, скажімо так, насобачився. Його працю можна б кожного разу було ставити у приклад годинникареві, який має справу з найажурнішим циферблатом. Але все таки, все таки!

Італійці проти комфорту. Принципово 3 надр душі.

Вони сплять серед білого дня. Вони сплять не там, де спати зручно, а там, де для кожного іншого спати було б фізично неможливо.

Вони сплять у садках і парках не на гостинно для цієї мети у землю вкопаних лавках, а на бозна з чого зроблених краечках кромок навколо квітників або просто травників.

Вони сплять на радіаторах авт, огорнуті незримим, але вичутним німбом бензинових випарів, присмажувані благодаттю роз'яреного сонячного проміння. Голова приходитьсь точно на найгостріше ребро

кабіни. Одна нога впирається у фару, друга в ніщо. Людина спить сном блаженних.

А поруч, у двох кроках — тінь, холодок, затишок, уся змога розлягтись і розпросторитись.

Одного навіть недосвідченого погляду досить, щоб переконатись, які переваги мала б тут людина, що в неї прагнення до зручності здійснюються шляхом простого, безумовного рефлексу. Але італієць погорджує перевагами і зневажає безумовні рефлекси.

Коли ви розмовитеся з незнайомим італійцем, він уже на третій хвилині розмови подбає про те, щоб сісти. Навколо буде стільки або стільки придатних до того предметів. Італієць вибере якунебудь кам'яну тумбочку, на верхку якої змістилася б хібащо ступня нормальної дорослої людини, і то скупенько змістилася б. Він усядеться на неї весь, ще й ноги під себе підібрає. І так розмовлятиме з вами. А ви стоятимете. Бо вам незручно буде появити перед ним ваш практичний розум у науці вигідного сидання. Як не як ви тут гість.

На пошті службовець при віконечку створює для себе і для клієнтів таку ситуацію. Поперше, нема самого віконечка. Подруге, він молода людина.

Службовий простір від відвідувачів ділить увігнута споруда, шинк-вас, виведений за лініями премудруватого лекала. Віконечко це просто площинка шинквасу перед кожним службовцем. Службовці сидять щільно поруч. Проблема кордонів між ними не існує. Папери одного раз-у-раз потрапляють на територію іншого. Вони обмінюються поглядами щодо подаваних їм листів, обговорюють квалітет поштових марок і властивості почерку, яким виведено адресу.

А те, що службовець молодий, означає трикратну повільність супроти службовця, який був би тричі від нього старший і сидів би на його місці. Коли ви простягаєте йому листа, він не бере його, а дивиться на вас і співає. Так триває, поки підходить наступний клієнт і пробує простягнути своє послання. Тоді службовець дивиться на нього, теж не бере і теж співає. Поступово збирається гурт. Усі сповнені бажання дати своїм поштовим турботам по змозі найпряміший напрям. Службовець дивиться на гурт, по черзі на кожного. Він співає.

Це, звичайно, не остаточне бельканго. Тут щось середнє між речитативом та мугиканням. Але це все таки спів. Солоспів у супроводі хору з затуленими ротами.

З затуленими, бо гніватись було б усе-одно безглуздо. Якщо ж ви службовцеві підморгнете, мовляв, ви розумієте, він підморгне вам у відповідь, і між вами виникне дружба. Воно не означає, що наступного разу він вас обслугує швидше. Але воно означає, що наступного разу він вас упізнає і поведе з вами розмову. Якщо ви й далі наполягатимете на тому, що ви поляк, симпатія вам забезпечена на все життя. При тому неодмінно виявиться, що хтось із його колеґ за прилавком уміє сказати «дзень добри». Щоправда, коли ви розмовлятимете з ним далі, той утече, бо більше він не вміє.

Службовець починає полагоджувати справи щойно тоді, коли переконається, що полагодити їх у відведений для того термін неможливо. Але саме тоді він полагодить їх вчасно і найточніше. Що більше перед ним накопичиться охочих до кореспонденції людей, кожного з яких він розглядає як жадану додаткову перешкоду, то міцніше забезпечена гармонія для його душевного стану. Тоді не тільки він сам, але й усе в ньому співає, і тоді він діє безпомилково.

Усміхнутись, мовляв, ви розумієте, повинні ви й на острові Іскія. (Місцева вимова «Ішкія», і навіть просто «Ішка».) Там ви повинні всміхнутись до шофера так званого «мікротаксі», всміхнутись у той момент, коли він вирушає з своїми пасажирями від порту в гори.

Що таке «мікротаксі»? Ніщо інше, як звичайний мотоцикл з причепленим до нього возиком. Над возиком зведено халабуду. По її боках та на дашку почеплено безліч стрічок, султанів, пір'я, прапорців і срібних шоколадних папірців. На возику ледве-ледве зміщуються двоє туристів. Їм тісно. Вони сидять майже один в одному. А найнезручніше, звичайно ж, самому водієві. Він сидить на сідалі мотоцикла, джигітуючи на ньому з підібганими ногами.

Туристи, — особливо, коли вони німці, — ставляться до своєї поїздки серйозно. Шофер до туристів ставиться теж серйозно і серйозно бере з них гроші. Але якщо ви, будучи свідком від'їзду, всміхнетесь до нього, йому буде приємно, що ви його зрозуміли. Він усміхається одвітно і підморгує. Стрічки майорять.

По узбережній юнак у фартушку, що був свого часу білий, рухає котушку з тросом. Він дає їй початковий рух носакон і дивиться, куди вона попрямує. Коли вона прямує не туди, куди треба, він задоволений. Раз-у-раз спиняючись, перемовляючись з іншими, озируючись на картагенські кораблі, заготовані у порті для кінознімальних груп, він повагом підходить до котушки і пхає її знов. І знов дивиться. І котушка знов котиться не туди, куди треба.

В Олімпійському театрі, що його збудовано у Віченці в XVI сторіччі за проектом Паллядіо, розташовані півколом сидіння так само, як і бюра на пошті, не мають розмежувальних окреслень. Глядачі сидять на своїх місцях приблизно.

Але справа не тільки в тому. Справа ще й у тому, що архітект з геніяльною прозорливістю передбачив, чого найбільше потребуватимуть відвідувачі майбутніх урочистих вистав. Сидіння, які являють собою амфітеатрально побудовані ступінки, зроблені так, що той, хто сидить перед вами, сидить на ваших ногах. Щоб він сидів не так, а по-людському, тобто просто на дереві виступка, вам, звісно, треба було б забрати з-під нього ноги. Але як ви це зробите, коли між ним та бортом вашої ступінки ноги не можна поставити навіть поперек?

Ноги глядачів не затікали б лише у тому випадкові, якби всі вони, скільки їх зміщує зала, тримали ноги у повітрі, над головами тих, що сидять попереду.

Італієць, однак, шанує театр і поводитьсь у ньому пристойно.

Муляє? Тим цікавіше. Тим зосередженіше стежить він за ходом клясичної п'єси, що її грають перед ним на рельєфному кону.

Якби його посадили у м'який фотель і відміряли перед його ногами два метри вільного простору, він би нудьгував.

У багатьох містах під час богослужень, у тих моментах, коли інші католики стають навколішки, італійці роблять інакше. Вони беруть стільці, що стоять тут таки у довільній кількості, приводять їх у стан нетривкої рівноваги (т. т. з чотирьох ніжок опираючи тільки дві) і ставлять на площину сидіння під кутом одне коліно.

Раціональніше воно тільки на перший погляд. Насправді тут куди більше ризику, ніж тоді, коли просто схиляються на чесну підлогу. Бо може посковзнутись і стілець, і сам той, хто на нього так газардово спирається. Потрібно щонайбільше пристосувань з потенційною вибуховістю, щоб італієць міг як слід зібрати думки у молитві.

При бічній стіні церкви, у дерев'яному дімку сидить видний до половини чернець і читає довгу книгу. В засягу однієї з його рук грубший кінець хворостини, другий кінець якої, тонший, звисає у просторінь нави. При бажанні ви, проходивши повз нього, можете припасти на коліно, і він охрестить вас хворостоиною по плечах тим робом, яким, за допомогою меча, колись посвячували у лицарі. Тичка м'яка, пружна, дотик її лагідний. Дотик відпускає певну кількість певного роду гріхів.

Я вірю у такі речі. Точніше: вони мені не перешкоджають вірити у чинність каяття, якщо при тому про каяття думають з усією увагою. Адже за межевих ситуацій моляться і не в таких позах, і молитва тим не менш буває щира і дійсна.

Що я при тому подивляю, так це самого ченця. Він відбуває з вами операцію, не відриваючи очей від книги. Він читає її суцільно, не зважаючи на безперервне човгання ніг і різнонапрямний рух відвідувачів. Немає ради, так йому зручніше, ніж у королівстві келійного безруху.

Театральною термінологією таке називається: прилюдна самота.

У театральній школі ми робили схожі вправи. Один у думці рахував, а другий задавав йому запитання. В інтересах запитуваного було відповідати не зразу, а, запам'ятавши запитання, спершу проробити чергову дію з рахунком. Бо відповідь автоматично кликала нове запитання. Щоб не заплутатись, волею-неволею вдавались до найпильнішої координації власних мисленних здібностей. Так розвивано сценічну уважність.

Але ті вправи мали характер утилітарний. В Італії воно у собі носить глузд самоцілі.

За кульмінаційний пункт італійського ставлення до життя править вуличний рух.

Він, поза сумнівом, має систему, але зрозуміти її годі. Під кінець тижня він набирає звучання радісного пекла.

Авта й моторолери, велосипеди і запряжені кіньми (так!) кабріолети виїздять і вилітають з найнеймовірніших місць і напрямів. Вони з'являються просто і навкосо, фронтально і навпаки, з-за дерев і з-за кіосків. Вони виникають одне з-за одного і мало не одне з одного, вони обганяють одне одне і мало не перескакують одне через одне. Вони мчать одне всупереч одному, одне перпендикулярно до одного, одне крізь одне.

Я переконаний, що нераз бачив, як італійські авта випурхували з горішніх поверхів будинків і ще в повітрі одне одне перетинали. Бо, зрештою, чому ні?

Гарчання, тріцання, постріли моторів, зойк і скрегіт зубовний виповнюють під кінець тижня вулиці, брук, тротуари, береги римської річки. (Не кажіть на неї «Тібр», бо вас не зрозуміють. Кажіть: «Тевере».) Висока містерія італійського вуличного руху.

Якби ним спробував керувати поліцай з мюнхенського Штахусу, він уже на першій хвилині спричинив би аварію. Тут рух керується сам собою, внутрішньою солідарністю та взаємною допасованістю всіх складових часточок. Навіть коли вулицею стугонить авто, ведене автентичним персонажем із «солодкого життя», ведене врозріз із взагалі будь-якими уявленнями про межу між порядком та хаосом, у тому числі й з італійськими уявленнями, — навіть і тоді катастрофа не стається. На самому урвищі раптової своєї зигзаги такий, як у нас кажуть, «лихач» усе-одно оминає стик, як в останню дольку секунди радарним почуттям оминає кажан усяк простягнутий у темряві дріт.

І, зрештою, існує можливість перевірити, чи воно дійсно так. Але для того вам хонче треба подолати ваш навіжений жах перед цим столпотворінням бодай на мить. Увібравши голову в плечі, повинні ви пересікти вулицю, не зважаючи ні на що, навперейми всім можливим коліщатим засобам пересування.

От тоді ви й переживете чудо. З усіх боків навколо вас іздибляться й спиняться води Червоного моря, і ви перейдете наміченою лінією цілий та неушкоджений. Тріумфальні погляди водіїв сяятимуть на вас. Вони святкуватимуть своє досконале вміння на краю прірви знайти вихід із сповидної ролі вбивці пішохода. Вони махатимуть на привітання руками і кричатимуть до вас приятні слова.

Вулканічні краєвиди свідчать про той виклик, що його сперво-віку було кинуте мешканцям Апенінського півострова. Мешканці зрозуміли виклик. Вони прийняли його залюбки і погодилися небезпечну базу удобривати зустрічним пляном небезпек.

Так утворилось італійське життя на природних і штучних вулканах. Геологія стала соціологією. Соціологія породила націю.

Італієць майже така сама «людина повітря», як і наш Менахем Мендель. Але, як і цей останній, італієць є собою і у Штутгарті, і у Чикаго. Відсутність ґрунту не спричинює безґрунтяства.

На краєчку кручі, там, де з наступним кроком уже починається

цілковита ніщота, буде італієць міцне, виразне, гостре переживаннями і гостре формами буття. Халупи, у драмативі дахи яких заткано телевізійні антени, здається, ось-ось заваляться від самої ваги тих тендітних антен. Але вони не завалюються. І так у всьому. В житті душовому, в економіці, у політиці

Спробуйте, справді, створити такі форми для подолання словесного матеріялу, як сонет і терцина, форми, що потребують нечуваного напруження розумових здібностей, — і спробуйте їх так суверенно здійснювати.

Спробуйте вигадати такої несусвітньої величини паперові гроші, оті славетні десяти тисячелірові плахти, що ними б, властиво, столи застеляти, — і спробуйте їх так невимушено носити в нагрудних або бічних кешенях.

Спробуйте у самому осередкові так званої відтулини наліво, в якій християни яснішають, а комуністи обіцяють їм парламентарну підтримку, винайти ще додаткову труднощ у вигляді фантазмагоричної китайської течії, — і спробуйте отак упевнено баянсувати в усьому шабаші винятково ускладнених умов політичної гри. (Цей абзац — додаток 1963.)

Найподивудідніше те, що, як сказано, в Італії все встигається. Не «не зважаючи на», а саме «завдяки» постійному утворюванню перешкодних обставин. Хто має весь час справу з пересилуванням опору, — байдуже, дійсного чи уявного, — той знає ціну добре зробленій речі і знає ціну добре зробленому життю.

Італієць ані на мить не буває бездіяльний. «Дольче фар ніенте» — вигадка бедекерів для заможних подорожуючих.

Італійський робітник — один з найкращих у світі. Італійська робітничка кляса — одна з найсолідарніших.

На Заході мені густо доводилося чути таку думку. Мовляв: для «росіян», т. т. для всіх нас укупі, скільки нас там є національностей, форми життя, що їх ми маємо, цілковито відповідають нашій ментальності.

Сількись! Я знаю напевне одне: ми справді маємо життєву школу. Випещений повоєнними господарськими чудесами суб'єкт, живцем перенесений у наші обставини, вже на першому тижні нового буття застогнав би від відсутности нафтових печей і клозетного паперу.

І ще одне я знаю напевно. Якщо хтось на Заході личить нам у товариші побути, то це якраз італієць. І темпераментом, і повною вимовою звуку «р», і вмінням жити серед найхимерніших невигод. Для нього ота «апертура а сіністра» — нічого страшного. Навпаки. (Цей абзац — теж додаток 1963.)

Італієць уникає вигідних речей, бо любить обхідний шлях. Парадоксальним робом, замість створити базу добробуту безпосередньо у себе вдома, він вибирається до чужих країв і шукає можливостей там.

Але, знайшовши, він усе несе до гнізда. Він нічого не розтрачує. Він їде у відпустку, навантажений незграбними валізами. Якби

не знати точно, що ці валізи зроблено на Заході, можна б подумати, що він їх позичив у музеї громадянської війни у Сибіру чи на Україні.

Валізи неоковирні, але в них те, що дійсно потрібне для життя. Вони стоять поперек проходу і заважають ходити. Але італійський відпустник розташовується на них, немов у раю.

Утрете я їхав до Риму разом із своєю дружиною Елізабет Котмасер. Співподорожними римлянами були знов неаполітанці.

*

Так тоді Неаполем нехай і почнеться мій короткий додаток до ілюстрованого довідника з бюро подорожей. Бо якщо ви не відкладете довідника і не напишете до нього додатку, то тоді ви неправильний мандрівник. Тоді ви самі додаток.

У Неаполі був довгий час один із осередків заперечення Італії. Він звався: Королівство обох Сіцилій. (Друга Сіцилія — сам острів Сіцилія.) Заперечення Італії значить — ствердження Риму.

У Національному музеї конче варт побачити вивезену з помпейських руїн мозаїку з битвою Олександра проти Дарія. Всесвітня імперія почалася тут. Мозаїка у тонах теплої цинобри й жовтини.

Крім того треба спинитися біля великих статуй варварів і подивитися на них у профіль. Профіль повториться потім у погрудях пізніх римських імператорів, виставлених у галерії здовж заль із картинами у фльорентинських Уффіціях. І повториться в обличчях трьох волхвів на мозаїці поклоніння у Равенні (церква С. Аполлінаре Нуово). «Триє царі» в русі, вони поземі. Вони порушують вертикальний ритм усіх інших фігур довгої смуги. Інші фігури стоять обличчям до глядача, а ці у профіль. Профілі наші, динарські. На головах червоні ковпаки. Революція, наслідком якої Рим став інтернаціональний.

Не проходите байдуже повз вуличні сцени у Неаполі. Зграя хлопчаків раптом ділиться на дві партії і заходжується навкулачки. Замітач похилого віку, але юної вдачі береться до них з мітлою, і хлопчиська розсипаються. Розсипавшись, проте побачивши, що ми стоїмо й дивимось, вони, кожен із свого місця, колективно показують на старого і собі на лоба. Ми дожидаємось, аж поки вони в унісон запитують нас, чи ми американці. І тоді йдемо далі, до моря.

У бічні завулки не заходьте. Станьте там, де вони починаються, коли хоче, і подивіться. Далі не йдіть. Те, що про них написано (т. т., що з розвішаної там угорі білизни капає на голови), — правда.

У самих Помпеях вражає те, наскільки природні катастрофи милосердніші, ніж руйнування, вчинювані рукою людською.

У Помпеях залишилося стільки всього в цілості, що по ньому можна у деталях прочитати цілу історію побуту. У Варшаві після останньої війни автентичної старовини не залишилося. Те, що сьогодні народ, трудолюбний аж до розпачу, імітаційно відбудував, стало

можливо лише завдяки збереженим рисункам італійського мистця Каналетто.

Помпеї та Геркуланум зруйнував не Везувій взагалі, а конкретний кратер однієї з його командних висот. Вона звється Сомма, і найвища її точка — 1 132 метри.

Кратер не заспокоївся й досі. В його котловині здійснюється молодий конус (утятий) з попелу. При кожному вибухові образ його переживає зміни.

Від Неаполю веде морська дорога до згаданої Іскії. Над Іскією уночі місяць. Його розкладене повторення у воді вершечком свого трикутника силкується наздогнати вершечок світла, що відбивається від нашого зворотного пароплавчика. Точки світла близькі одна до одної, проте вони не торкаються. Проміжок між ними, темна, м'яка порожнеча, мабуть, і є те, що носить назву романтичної іронії. Теоретично, принаймні, це можна збагнути.

Інша морська дорога провадить через Сорренто (місцева назва: «Сурренто») до Капрі. У горішній частині цього острова, яка має ім'я Анакапрі, довгорічно живе видатна людина, перший український перекладач повного канону Біблії, о. Іван Хоменко.

О. Іван — рудий велетень, подолянин, земляк, гостинний панотець запорозького кшталту. Капрі він називає Хортицею. Вино на його столі — з виноградарників, що в'ються тут же, по схилах.

Та не пийте багато вина в Італії. Якщо ви краще бажаєте сп'яніння, то до щедрих послуг стоять вам там незліченні інші можливості.

Колиска Ренесансу. У мене у щоденнику записано (зберігаю пунктуацію): «Фльоренція. неділя 9. вересня. на великій нашій подорожі. звіт слідує.» Ніякого звіту по тому не слідує. Має послідувати тут.

Про Фльоренцію писати, ясна річ, найважче. Вихід хібащо у тому, щоб, бродивши містом, поставити себе поза законами, які діють у володіннях екскурсоводів. Ви тоді автоматично підляжете законам джунглів, але зате дістанете змогу побачити те, що хочете ви, а не що хоче хтось за вас.

Хто так не робить, той думає, що Давид, який стоїть на площі Сіньйорії, — оригінал. Тим часом, первотворний Давид у галерії Академії, там само, там стоять і декілька незакінчених бранців. Ще одна копія Давида, бронзова, височить на горі, на майданчику, який носить ім'я Мікель-Анджельо.

Ще коли я вперше побачив тривимірну Давидову подобу (в лєнінградському Ермітажі), у мене виникла підозра, що він коротконогий. Фотографіям статуї я, звичайно, не довіряв, бо там міг бути так званий ракурс. Подоба, однак, була, як сказано, об'ємна, і можливість хибного уявлення тим самим зменшувалась.

У Фльоренції щедрий вибір перевірити гіпотезу. Моя теорія, мовляв, на репродукції твір завжди точніший, ніж в оригіналі, розповсюджується тільки на малярство. Для скульптури вона нечинна.

Коротконогість Давида найкраще знати саме на першотворі в Академії. (Інший Давид, бронза Донателльо — не коротконогий.)

Проте, стоїть Давид у перспективі галерії вигідніше, ніж стоїть Венера Мілоська у перспективі однієї з луврських палат. Його свідомо протипропорційність грає-виграває куди переконаливіше, ніж система обсягів Венери, яку хтось потім довільно взяв за норму й зразок жіночої фігури. В усякому разі, модерні жінки протестують проти неї. Модерні чоловіки проти Давида — ні.

Зіставлявши в одному й тому самому приміщенні закінченого Давида і незакінчених бранців, можна дістати уявлення про поведінку майстра під час праці. Він тесав справа наліво, діагоналею вниз, майже не примірюючи, але завжди влучаючи. Руки споріднені з тими, що їх робить жіноча рука, оперуючи квачем. Вони такі ж безкомпромисові.

На Давиді видно, що виходило, коли майстер доводив сницарювання до кінця і потім свій твір полірував. На бранцях видно, що виходило, коли він не мав часу впоратися з задумом. Виходило нове бачення. Виходив імпресіонізм. Принаймні, так зрозумів був це Роден.

Як уже натякнуто перед тим, мої судження про скульптуру слід брати з застереженням. У мене відчуття цього роду мистецтва недо-розвинуте, і я, наприклад, був захопився групою Баччо Бандіnellі, яка стоїть перед Палаццо Веккіо і зображує Геркулеса та Какуса.

— І не соромно? — сказала тоді моя дружина.

Я подумав і погодився: соромно. Соромно, однак, було тому, що я не знав точно, чому має бути соромно. (Дружину, своєю чергою, я присоромив за іншої нагоди. У Римі, у Сикстині туристи брали в руки дзеркальця і роздивлялися в них знизу на частини пляфону. Так зручніше, бо не треба задирати голови. І Елізабет Котмаер теж заходила так робити. І було воно справді ганьба, коли взяти до уваги, що сам майстер, розмальовувавши стелю, не полінувався пролежати на риштуваннях із закинutoю назад головою чотири роки ще й вісім місяців.)

Рисунки, розкладені для розгляду з будиночку Буонарроті, теж не оригінали. Вони — дуже чітко виготовлені копії. Оригінали в Уффіціях.

Древній kwasолеподібний пояснювач, який водить по кімнатах будиночка, буде вам показувати і оповідати про все так пластично, що ви зрозумієте його, навіть і одного слова по-італійському не вмівши.

Старенький напрочуд гідний у поведінці. Вашу приватну подяку він візьме з такою елегантною самозрозумілістю, що ви не відчуєте жодного збентеження. Ані ви, ані він не вважатимете цю подяку за «чайові».

Ви добре зробите, коли з горішнього згаданого майданчика над містом підете до Бельведеру пішки. Путь веде великим півколом, де у вас подорозі буде все: виноградники, очерети, кукурудзяні схи-ли, купол собору, видний нанизу і, одночасно, сливе нарівні з вами.

Перед самим Бельведером починається покручена й вузька вулиця. Вона зовсім така ж, як і у Помпеях, тільки що без вдавлених слідів від коліс. Помпеянці не знали шин. Їхні колеса твердо скородили брук.

На Бельведері легені виповнюють раптовим простором. Під Бельведером сади Боболі.

Мавши менше років, у сади можна перескочити просто через залізну ґратовану браму. А ось так доводиться йти в обхід, крутою вуличкою наниз, повз дім, де мешкав Галілей, ген аж до Паляццо Пітті. Тоді, крізь портал палацу, ви потрапляєте у сади. Там можна знайти і затишок, і гомін, і статуї, і стиль, і декаданс, і звичайні дерева — усе на вподобу.

Неділями музеї та палаці безкоштовні. Лише встигайте розподілити час. І не йдіть, не йдіть за екскурсоводами.

Соборний купол височить над будовою, ріб якої носить популярну назву готично-тосканського. Термін потребує пояснення.

Так збудовано всі старі церкви Фльоренції. Готичний — бо був обов'язок моди. (Собор, наприклад, почато будовою 1296.) А «тосканський» означає ось що.

Воно означає ніщо інше, як тільки те, що італійці, підлягавши моді, підлягали водночас безуважному почуттю внутрішнього протесту. Саме тоді, коли на півночі готика сягала вивершення у «палаючих» підсумках своєї досконалости, в Італії бунт проти неї був уже сливе відкритий. Її ховали від ока людського, як ховають під одежею познаки випадково вхопленої сверблячки. Її обліплювали ззовні, чим тільки могли, щоб оманною декорації усунути в поля зору нестерпні для південної людини кути й вигини готичної конструкції.

Фльорентинський собор пороблено знизу до верху мармуром настільки потужно й, сказати б, пристрасно, що крізь враження зовнішньої приземности та доведеної майже до крику строкатости годі й збагнути, як його насправді побудовано. Воно тим більш подивугідно, що строкатого ефекту досягнуто абсолютним мінімумом барв. Їх, кольорів, точніше відтінків — достотно три: білуватий, зеленкавий і малиновий з ухилом у фіялковий.

Дзвіниця, розпочата будовою, як твердять, Джотто, поставлена при соборі, проте не щільно до нього, мабуть висока й струнка, подібно до всіх дзвіниць світу. Вона, мабуть, теж злітає вгору, до небес. Із-за способу її облямунання цьому, однак, ніхто не повірить. Дзвіниця прямокутна, на вигляд чи не квадратова.

Року 1461 на собор остаточно ліг купол Брунеллескі, людини з важким характером. Долю тосканської готики було припечатано. Повторений у ще більшому вимірі купол Мікель-Анджельо, людини з ще більш важким характером, увінчав будівлю, вже й конструйовану спеціально під той купол: собор св. Петра у Римі.

Ті, хто вимірювали постать врубелівського Демона, свідчать, що анагомічно вона бездоганна. Безпосередньому глядачеві цього не

видно. Від глядача дійсність фігури затулено неймовірними подовженнями та несподіваними скороченнями фарбного покриття. Є мистці, що до нестями кохаються в таких вправах.

Численні германізми своєї історії італійці подолували спершу зсередини, психологічно, потім на поверхні, визвольними війнами. А з германською архітектурою вони сподіяли навпаки: спершу заляпали, карикатуризували її фасад, а щойно тоді вправили на свій лад кістки самого будовного скелету.

Не дивина, що слово «готика» виникло саме в Італії. Мовою Ренесансу воно, як це загально відомо, означало «варварство».

(Приблизно тоді ж само поконувано й візантійщину в малярстві. У традиційно компоновані постаті Джотто вмальовував обличчя, техніка виконання яких виставала з техніки всього іншого. Такий спосіб зображення дістав назву «старовинної доброї манери». Треба було цілеспрямованих зусиль цілих поколінь, щоб «старовинний» новий засіб розповсюдився на всю фігуру, на краєвид, на інтер'єр, тобто — щоб манера стала справді доброю.)

До речі, тема варварства. Фльоренція по-італійському зветься Фіренце. З цього приводу слід влаштувати невеличкий скандал.

«Л» у назві випало на тих самих правах місцевої діалектальної вимови (вирослої пізніше у канон літературної мови), на яких, на ґрунті говірки (потім теж зведеної у сан мови), утворились форми імень Київ чи Львів. Тим часом, усі немісцеві вимови, виголосуючи ім'я міста, зберігають за собою право на первісне лагінське повнозвуччя елемента «фльор». І право це таке ж священне, як і право чужинців вимовляти «Києв» і «Львов».

Чувши таке, патріоти, одначе, бліднуть, починають трястись і поступово переходять на судороги.

Цей душевний стан призводить, поперше, до засліплення. Обурене підспіддя хронічної неповноцінності втрачає з оvidу факт, що «Києв» і «Львов» достеменно такі самі не російські утворення, як і «Саратов» (а вже не казати про «Ярославль» і «Томск»). Усі вони старослов'янські.

Подруге, наші національні герої страждають ще й на елементарну непослідовність. Оповідуючи українською мовою, де вони бували в Італії, вони не кажуть: «був у Наполі». Кажуть: «був у Неаполі». І не кажуть «Січілія», а кажуть «Сіцилія» (ба й «Сицилія»!). І не кажуть «Дженова», а кажуть «Генуя».

Різниця між росіянами та нами, серед іншого, у тому, що росіяни пишаються на свою слов'янську переємність, а ми...

А ми, властиво, не знати що. Поки у Ватикані називали нашу Церкву рутенською, ми були незадоволені. А почали називати українською, — ми й зовсім схвилювалися. Мовляв: уривається традиція.

У Римі попід Форумом є пізніший мур, у вуличну сторону якого вмонтовано кілька рельєфних мап. Вони унаєвнюють етапи розпросторення Римської імперії.

Найбільш роздутою була вона за імператора Траяна. Побачивши

це на схемі і згадавши при тому, скільки, наприклад, румунів називаються Траянами, ми весело сміємося. Нам добродушно кумедно, що історія румунської літератури офіційно виводиться від Овідія, який адже й справді помер на території бравих скотарів та кукурудзарів, і що на цій території можливі такі, приміром, іменні столуки: Тіт Попович.

А от рідко ж кому спаде на думку посміятися з того, скільки колишніх наших пражан називаються Мирославами і скільки Святославів, Ярославів, Ігорів є серед галичан. (Я Ігор інакший. Мене мама так назвала не з патріотичних міркувань, а з мотивів екзотики.)

Роблю цей скандал насупроть тому, що подих національної гідності в нас примудрюються заступати задушною ядухою націоналістичного крохоборства.

Та стривайте, ми ще у... у Фіренце. І ще є сюди стосовна тема.

Не шукайте у церкві Святого Хреста тієї фрески Джотто, де гучний Юда цілує Христа. Фреска у Падуї. (І не шукайте статуї Коллеоні, як я це одного разу робив у Фльоренції. Не шукайте, бо хоч вам і розповідатимуть спершу з усією докладністю, як її знайти, — і так робитиме навіть вуличний поліцай, — все-одно знайдеться на решті хтось холоднокровний, хто скаже вам, що статуя у Венеції.) Але зате шукайте у Санта Кроче гробівців.

Там автентичні гробівці Мікель-Анджельо і ще інших синів Італії. А з приводу саркофагу Данте у вас із ченцем, який сидить поблизу на лаві і то молиться, то просто так собі сидить, відбудеться така розмова:

— Скажіть, будь-ласка, це ж не справжній саркофаг Данте?

— Що, прошу? Так, це справжній саркофаг Мікель-Анджельо. Він тут лежить похований.

— Я знаю, дякую. Але Данте? Адже Данте не тут похований?

— Ні, ні, Мікель-Анджельо похований саме тут. Ось у цьому гробівці. Бачите? Погруддя за шкiцом Вазарі, роботи Баттісти Льоренці, Джованні делль'Опери та Валеріо Чолі.

— Авжеж. Дуже добре, дякую. Але Данте? Прах Данте не тут?

— Ні, ні, саме тут. Прах Мікель-Анджельо саме тут. Ось у цьому гробівці.

Це означає найточніше, що прах Данте не тут. Гробниця тільки репрезентативна. Данте похований не у Санта Кроче і взагалі не у Фльоренції, не у своєму родинному місті.

Данте похований у Равенні.

Його гробницю ми знайшли подорозі між відвідинами базилік з мозаїками. Гробниця притулена в куточку, в тупому збігові вуличок та сходів. Знайшовши її, ми не зайшли відразу, а пішли спершу розшукувати квіти. Повернулись ми, роздобувши подвійну лілею, два білі вистріли одного стебла.

Коли ми підійшли до гробниці вдруге, то помітили, що ззовні її стоїть уже не одна людина, а стоять троє: крім доглядача, який

був і перед тим, ще двоє поліцаїв. Він їх явно покликав, і це було явно наслідком того, що доглядача — саме його — ми спершу були запитали, де можна дістати квітів.

Гарно сиділи на поліційних головах їхні трирогаті головні убори. Ще красніше зависочіли вони, коли при нашому наблизненні поліцаї, вкупі з своїм компаньйоном, щось наче виструнчились (принаймні ми мали тверде враження, що вони виструнчились). Водночас обличчя їхні зайнялись вибуховими усмішками, і кожен з них підняв обидві свої руки (що вони підняли руки — це напевно).

Ані Елізабет Котмаер, ані мені до того ніколи не доводилося проходити тріумфальним маршем, навіть так, щоб — як у даному випадкові — бодай з одного тільки боку була шпалера. Недосвідчені у прийманні парадів, ми тим легше віднесли імпровізовану врочистість не на власну адресу, а на рахунок квітів. Точніше: на рахунок того, для кого квіти було призначено.

Але, звичайно, було приємно не тільки за нього, а й за себе. У гробниці, неймовірно тісній (не зважаючи на те, що сама труна, плоска майже до двовимірності, посідає у ній найскромніше місце), крім нас двох могло ще зміститися щонайбільше четверо-п'ятеро осіб. Їх було там, щоправда, здається, шестеро, проте це уможливлювалося виключно тим, що місце однієї великої людини заповнювали двоє маленьких. Простіше сказавши: там була родина з дітьми різного віку та розміру. Іскра нашого двовічного стебла перестрибнула й на цих людей, і коли ми поклали лілейну данину на саркофаг, вони всі хором загукали й заапльодували. І було за них приємно теж. Було приємно за кожного зосібна і за всіх разом.

Було приємно, що відбулась не офіційна, обстрілювана фотоапаратами й телевізійними камерами церемонія, а просто в одному фокусі зібралися добрі бажання кількох незнаних одне одному, а поготів світові, людей. А що я вірю у чинність такого фокусу, то про це дивись тут вище, у пасажі про ченця-читця з його простягнутим над спраглими каяття молитовним батіжком.

У Равенні є ще інша гробниця: готського короля Теодоріха. Вона в усьому відмінна, і переживання у ній і навколо неї так само відмінні.

Гробниця (її горішній поверх) також містить у собі саркофаг. Він не Теодоріхів, і в ньому взагалі ніхто не лежить. Тим не менш суцільні екскурсії німецьких відвідувачів, що їх чи не щогодини випускають із себе над'їжджі автобуси, обкружують гробівець у діловій пошані. Можна при тому помітити, що не меншою пошаною проймаються вони з-за цифрових даних щодо гробничої бані. Вона, зроблена з однієї брили істрійського каменю, метр завтовшки, одинадцять у поперечникові, а важить близько триста тонн. (Німці знали цифри напам'ять і проказували їх уголос. Я, з дитинства назначенований рахунковою забудькуватістю, відновлюю їх тут за придбаним у Равенні альбомчиком.)

Германським нашим трибутом пам'яті короля було те, що ми силь-

но накричали на один німецький гурт. Елізабет Котмаер кричала на німців особливо надхненно.

Було так. На початку кипарисової алеї, у перспективі якої видніє гробниця, стояла досить маленька і досить літня жінка. Вона, сердешна, мусіла саме стояти, а не сидіти. На її обов'язку лежало перебувати незмінно під таким кутом супроти доріжки, щоб одночасно бачити обидва її краї, тобто — без перерви тримати в полі зору обидві межі, переступати які мандрівникам заборонено. Справа цілком зрозуміла: місто не бажає, щоб навалюю захожих людей топтано травники.

Але для захожих бажання міста не було зрозуміле. Вони залізали на травники, відшукуючи вигідну вихідну точку для фотографування. Маленька жінка у чорному балахоні розпочливо благала їх так не робити, і вони слухались її лише з великою неохотою.

Сцена зацікавила нас. Ми були вже по оглядинах, повертались назад алеєю, і ось опинились перед нагодою конфлікту, завжди такого приємного й бажаного, коли бувають занадто погідні і погода, і повітря, і все розташування краєвиду.

Практичні борці за справедливість із нас абижкі. Ні, просто нам таки справді бракувало підстави трошечки прочистити горлянку. Підставу розкішно утворила обтічна фігура німкені, молодої і, можливо, гарненької, проте оперезаної поперек раннім жиром і обгорнутої споготовленим без усякого смаку облаченням. Чадо господарського чуда, вигнувшись скрипковим ключем, утопилося носом у свою камеру. Обидві її ноги, теж не ідеальної лінії, на правах окупанта порушували незайманність забороненого поля. На всі заклики вартової жінки прийти до розуму вона тільки мовчки витягувала нижню губу.

І наш гнів чудово накипав. Коли він досяг відповідної точки, Елізабет Котмаер гукнула щось, що в українському перекладі означало б приблизно: «Гей, ти!» В усякому разі воно захитало впевненість озброєної технікою валькірії, бо — на відміну від апеляцій вартової — було вимовлено з позиції граматичної та всякої іншої сили. Туристка підняла нас над апаратом і розгублено глянула на нас. Мій ревучий бас остаточно зігнав її на доріжку.

Що ми з дружиною, вчинивши добре діло, не забуваємо за власну користь, видно з такого факту. Коли гурт наших земляків (!) з ганьбою віддалився й розчинився під склепінням гробниці, ми найсолодшими голосами попросили чатову дозволити нам зірвати по гілочці з кипарисів. О, вона не тільки дозволила, а й нарвала ще нам від себе. І так благий вчинок нагороджується іноді ще на землі.

Гробниця височить, як височіла перед тим у моїх дитячих підручниках і у моїй уяві. Вона височить присідаючи. (Твердять, що вона осідає повільно у землю, але я не певен, чи не йдеться тут просто про архітектурний ефект.)

Присідаюча монументальність вразливо підкреслюється тим, що

тут же зразу за гробницею розташовано обнесений плотом садок, і в ньому серед квітів бавиться кицька з кошеням.

Кицька тиче лапою своє кошеня тим самим робом, що й скрізь на світі. Поруч Теодоріх. Над Сеною в Парижі, на узбережній і на перпендикулярних до неї провулках пахне одуром квашеної капусти, пахне гнилими помаранчами, сміття лежить довкола без порівняння затишніше, ніж у Римі, ви йдете серед того всього так, що нічого надзвичайного не сподіваєтесь. Але за рогом на вас чекає грандіозна коробочка Собору Богоматері.

Без контексту будня годі спромогтися на той особистий дотик, яким виправдовується життя книжкової ілюстрації. Доторкнутися, помацати чисто фізично ви повинні то там, то там, за певною — нехай і прихованою — послідовністю чергування критичних точок у вашій подорожі. Бо інакше ви не справжній мандрівник.

Як інакше, дійсно, ви перевірите нетотожність граней зовнішнього облицювання у Діамантовому палаці у Феррарі й у популярному фльорентинському палаці Строцці? Ніяк інакше, тільки так: ви підійдете щільно до будівлі й оглядите долонею її елемент. У Діамантовому палаці грані справді «діамантові», їхня пірамідальна осередня шліфована гострота коле долоню. Грані ж палацу Строцці — грані тільки на відстані. Навпомацки кожна з них — подушка: округла, майже м'яка, майже пухка. (За прототипом котрогось із цих двох побудовано «Грановитуя палату». Щоб довідатися, котрого саме, треба б поплескати і її по гриві грані. Тут я не можу бути свідком, бо у Кремлі ніколи не був.)

(Додаток 1963. Сюди належить і переживання у Пестумі. Це крихітна залізнична станція, і слово «Пестум» на іржавому щиті написано так само по-домашньому, як «Боярка» або «Жуляни», а також — за розповідями — як слово «Вавилон» на відповідному вокзальчику у сьогоднішній державі Ірак.

У Пестумі від станції ви йдете дорогою, що з неї, якби її поставити вгору на її голову при ступінках двірця, був би прямий сторч: не треба ні праворуч, ні ліворуч. Єдине, що треба пройти: арка, яка вистає з добре надруйнованого поперечного муру. Далі просто — зліва будівлі між дерев за стінами огорож, справа поле. Йдіть собі та й ідіть прямо.

Якщо ви не підготовані до того, що наприкінці дороги, при вступі на поперечну вулицю, на вас раптом зирне чудо трьох храмів, то, вжахнувшись чуда, спиніться, затримайтесь на хвилюшку. Зайдіть назад за ріг вулиці, так, щоб ще нічого не було видно, наберіть повітря в легені, приготуйтеся наперед пережити жах — і тоді вже переживіть його свідомо.

Така ретирада окупиться, запевняю словом честі людини, ласої до вражень, лякливої при їх першому здійсненні й нахабної після опанування їх.

Коли жах мине, коли він стане солодким, купіть при вході квіток.

Канелюри всіх трьох будов, третя з яких, храм Церери, стоїть на більший віддалі від двох інших, неодмінно погладьте рукою. Особливо неодмінно погладьте ребра колон у храмі Посейдона. Облицювання їхнього вже давно нема, його здула сіль Тірренського моря. Але ребра гострі й досьогодні. Ними можна й досьогодні порізати долоню, хоч насолода, звичайно, не в тому, щоб порізати, а в тому, щоб тільки подумати, що можна порізати.

Сходи до храмів високі. По них треба стрибати. Як робили це жреці й жрекині, зберігаючи при тому врочистість шестя, — не знаю.

Зверніть увагу, як гостро пахне навколо чебрець. Нарвіть для вашого гербарію.

Простежте приліт гайвороння. Воно літало було, як то говорить-ся у «Слові о полку Ігореві», «на уїддя», а на пообідню перерву прибуло відпочити на площинах, де були колись метопи. Там у нього, гайвороння, гнізда. Обкružні рухи перед сіданням на гзимси повні щедрої розтратности, за якою годі відразу прознати цілеспрямованість. Але цілеспрямованість невхильна.

Нарвіть чебрецю. Нарвіть акантів. І ще раз погладьте рукою ребра колон.

Промкнені пахощі поля і патос пташого граю відгушувують храм. Храм стає від того ще більш об'ємний.

Ще більш виточнюється його просторова координата, коли між колонами з'являється цяточка людської постаті. Ми сидимо навпроти храму, спиною до памосту дороги, — вже пізнішої, римської — і дивимось на цятку, вписану в портик. Постать радісно киває.

Це той широкоплечий чолов'яга, що зійшов разом з нами з поїзду й запитав нас, де готель, а ми не знали. Він ще був запитав нас, чи варт оглядати Пестум, а ми відповіли, що так, варто, — бо це ми знали. Розмова відбулась по-італійському. Тепер виявилося, що з людиною можна розмовляти й по-німецькому. Ба — по-мюнхенському. І через мюнхенця у жовтні 1963 ми відновили перемир'я з німцями, порушене у Равенні минулого року.

Зрештою, навіть з тими, серед кого живеш довго, посваритися хочеться лише на обмежений час. По равенській сутичці в нас був гарний настрій. Він складався з почуття насиченого гніву й просто приємного почуття. Тепер залишився самий приємний спогад, гнів же виявився безслідно.

Так чи так, мюнхенця третім у нашу компанію ми прийняли без будь-яких упереджень. Ми пояснили йому, що таке колони дорійського ордеру. Він сказав, що буде думати над цим, поки ми вдвох обходитимемо храми зосібна. Він сказав, що буде думати лежачи.

Увійшовши у базиліку, ми оглянулись і побачили, як людина, лежачи на кам'яному підмурівку, поклавши кулак під голову, дивиться на храм і думає.

Будови з вапняка. Колони з вапняка. Погладьте, погладьте їх. І нарвіть чебрецю. Нарвіть акантів.

Мюнхенець приєднався до нас знов у храмі Церери. Він сказав, що надумався і зрозумів. Потім ще раз приєднався в музеї через дорогу і ствердив ще раз, що зрозумів. У музеї, крім усього, вісім розкішних бронзових посудів.

До станції поверталися ми втрюх. Перед ресторанчиком на відкритому повітрі мюнхенець завагався.

— Їсти? — спитала моя дружина.

— Я роздумую над плинним харчуванням.

— Чай. Найкраще чай.

— Мюнхенець?

— Чому ні. Саме чай тут личить.

— Тоді вже ліпше вмерти.

Він зайшов разом з нами. Ми замовили цитринове питво. Мюнхенець замовив... пиво.

Але багатокрапку я поставив механікою пунктуаційного шаблону. Вона зайва. Пиво в Італії люксовий напій, та хоч скільки б воно коштувало, заплатити за нього найвищу ціну для баварця — самозрозумілість. Бож смерть у Пестумі йому, звісна річ, не всміхається. І було так.

Зате ще одна особа німецької національності, жінка, яка сиділа з подругою за сусіднім столом, випила аж цілу склянку вина. Вино її надхнуло. Коли ми вийшли на перон, вона глянула на нашого мюнхенця і, блиснувши очима, гукнула по-італійському:

— Я випила склянку вина. Бережіться, бо я тепер сильна.

Надійшло ще дві німкені. А коли вже підходив поїзд, — що спізнився на півтори години, — то прибуло ще дві німкені. Була, отже, германська навала на Пестум. Захват жіночого супроводу передався протагоністові, нашому мюнхенцеві. Він згадав, що у нього в кешені є сир у круглій коробочці, вийняв його і у нашій присутності з'їв доостанку, всі шість чи скільки там дільничок.

У купе він сидів, мов паша у гаремі. Було радісно. Було радісно, що так багато німців в одному купе. Було настільки радісно, що й я погодився, щоб мене вважали за німця.

І ще було радісно від свідомости того, мовляв, блаженні, в кого гнів короткий.)

Присутність Теодоріха у Равенні промацується у певних первнях, що залишились у перебудованих потім палацах, і у чотирьох його монограмах, що врізблені у візерунки капітелів на площі. Монограми показав нам, побачивши, що ми їх відчайдушно шукаємо, солідної будови місцевий мешканець. Він дивився на нас, сидівши за столиком відкритого кафе, а тоді повільно встав і показав.

Присутність Теодоріха чути й у тому, що в Равенні, — особливо, якщо ви до неї приїдете просто з півдня, — ви розрізняєте етнічні смуги. Солідні тут люди й у профіль подібні до венеційських дожив, можливо, тому, що у Равенні не обійшлося без перемандрування венеців. (Іх називають ще вендами і, здається, споріднюють на-

віть якось із слов'янами.) Вони повільні в рухах. Вони не зовсім сумні й зовсім не золотошкірі, як ті ацтеки Юрія Клена у сонеті. Проте в них присутнє те, що по-простонародньому називається декадансом. У них великі, заокруглені або й цілком горбаті носи.

Теодоріх, присутній у них, з усіх тодішніх нашесників був найбільш стерпний. Він нічого не руйнував, і на його сумлінні одна лише смерть — автора «Втіхи у філософії». У контамінованій пам'яті народів він залишився у вигляді епічного Дітріха Бернського (т. т. Веронського). Можливо, отже, що й у нього вже був не нордійський, а оцей римський, декоративований на адриятицькому просторі ніс.

Кінець кінцем, не всі ж германці обов'язково німці. Німців італійці, як то кажуть, шанують, але не люблять. Так вони свого часу ставились і до готів, і до лянгобардів. А от сьогодні, бачте, готсько-лянгобардська спадщина зрослася з романською, і на її складники високою мірою пишаються.

— Люнгобарді! — прегордим баритоном пояснив нам доглядач у музеї у Віченці, коли ми запитали його, чи не етрускам, бува, належать титанічні кістяки з мечами під склом. (У Віченці, до речі, за проектами Паллядіо зведено не тільки театр, а й інші будівлі. Серед них так звана вілла Ротонда, прекрасна з котрого б на неї боку не дивитися: згори, від церкви, і знизу, з шумливої та запопшеної дороги. А й просто з під'їзду до неї, де стоїть грубенька служниця і не пускає, а тим часом виїздить авто з молодою маркізою Вальмараною, тютелька в тютельку подібною до своєї предкині в музеї. Маркіза виїздить, дивиться на вас овечими очима і їде собі. І ще у Віченці варт порозшукувати всі старі палаци. Дружина, принаймні, так зробила. І ще там сиділи купою хлопчаки і кричали до жінки, яка розвішувала білизну і через рівномірний проміжок часу гарно чхала. Хлопчиська кричали по-французькому: «Санте!» Спершу вони кричали так собі, здебільшого до жінки. Коли побачили, що ми на них дивимось, то заходились кричати для нас.)

Отож, «люнгобарді». А славетну «корону лянгобардів» (або ще інакше: «залізну корону») ми бачили у Монці під Міляном за врочистих обставин.

Нею коронувався Карл Великий, а потім Наполеон. Яким чином потрапила вона до Монци, до церковного скарбу, я не досліджував. Коли ми туди прибули, її винесли на процесію. Ніс її єпископ. Він ніс великий хрест, держално якого було встромлено у гніздо при його поясі, — у таке гніздо, яке прикріплюють до стіни будинка, щоб вставляти у нього прапор. Корона була вмонтована у середину хреста. Вона становила серце хреста. Єпископові було важко підтримувати хрест у рівновазі, важко було балаясувати хрест на прироблений до нього, єпископа, точці опертя. Єпископ був ветхий деньми.

Ми бачили корону в хресті з найближчого близька. Добре виднів вроблений у корону її внутрішній — справді залізний — обруч. За легендою, його зроблено з цвяха Христового хреста. В усякому разі,

якщо це й був колись цвях, то прокатано, провальцьовано його зразково. Він являє собою завершений могутній каркас, на якому тримається квітник самоцвітів.

Не знаю, чому Елізабет Котмаер тут, у процесії, розридалась, — і вона сама того не знає. Можливо, з комплексу компенсації. Можливо, від того, що була спека, і старенькому єпископові важко було нести свій тріюмфальний вагар.

Так отож: «люнгобарді». (Монца лежить у Льомбардії, і назва країни від лянгобардів. Від Льомбардії, своєю чергою, походить слово «ломбард». Семантичну мандрівку від бородатих германців до величання місцевости, — що в ній, між іншим приналежні до неї географічно бергамаски, земляки папи Іоанна ХХІІІ, твердять, мовляв, вони не льомбардці, а таки венети, — і тоді до титулу установи, де люди заставляють речі, коли в них немає грошей, тип цієї семантичної мандрівки я пропоную мовознавчо назвати так: глуздове пересування шляхами безглуздя. В усякому разі, значення слова «камбрум» без порівняння ваговитіше.)

Душа Равенни — ясна річ, її мозаїки. Про них у щоденнику запис, зроблений у Феррарі у вівторок 11. вересня, звучить так: «мозаїки настільки згущено в середині непримітних цегляних базилік та октогонів що якби з міста утворити обернену сферу вони облили б усе місто з наскою».

Це треба розуміти дослівно. Чим більше можна помилитись у зовнішності будови, взявши твориво п'ятого і так далі сторіччя за сучасну якщо не касарню, то принаймні пошту, чим більш будова призема й грибоподібна, — особливо гробниця Галлі Пляцідії, — тим більше можете бути певні: усередині ви задихнетесь від ледве стримуваного кріпильними сотами потоку незліченних барвних камінчиків.

Внутрішнє життя цих будов не можна назвати декорацією. Воно — самоціль. Якщо його перевіряти на конденсування, порівнюючи з життям килимів, то порівняння вийде не на користь останніх. Найнасиченіший «тебріз» чи «хорасан» виглядатиме на ріденький потічок. Якщо тут доречні смакові аналогії, і якщо мова дійсно про солодощі, то варт брати щось, що з-за самої своєї переповненої природи не зміщується в роті, обмазує губи, давить на горлянку: патока, халва, рахат-лукум абощо.

(Додаток 1963. Леле! Про межу насичення і про неможливість її перекрочити ви думатимете тільки у тому випадкові, коли побуваєте у Равенні, а не побуваєте на Сіцилії. Там, у Палацовій капелі в Палермо, де вже по п'ятьох хвилинах перебування ви починаєте відчувати, як золото стін і стель перепливає на ваше піднебіння і заліплює його донестями, і на горі над Палермо, на Монреале, де над усім тяжить Пантократор, Вседержитель, де з кожної закутини, куди б ви не зайшли, видно або його очі, або благословляючу руку, або книгу в іншій його руці, і усе це у безперервному оточенні долі світу й людства гріхопадіння, поневір'яння та викуплення, у не-

втримній навалі казкової камінчикової техніки, — там ви довідаєтеся, що ріг щедрот це поняття умовне і що твір людини може бути безмежніший за неї саму.

Особливо — коли ви прожогом, без довгої надуми перелетите з півночі на крайній південь, від мозаїк до мозаїк, від візантійських готів до візантійських норманів. Серед помпеянського моря — масно-голового, оливкоокого, олієшкірого, — знову різка етнічна смуга. Дорогу на Монреале нам показав норман.

Особливо — коли ви це зробите справді прожогом, коли ваша перша гідна уваги зупинка буде вже на півдні, на Капрі, де ви у жовтні раптом збагнете, що час купання далеко ще не проминув, і тоді радісно кинетесь купувати купальники і попливете у напрямі каменя, що вистає з води, — і ви, о, ви вилізли б на цей камінь, якби те, що там повзало, ви не взяли за скорпіона і не сагнулись назад до берега. А бачили ви колинебудь, як Елізабет Котмаєр сідає на ходу в повітряну душогубку і, зводивши на привітання обидві руки, відпливає дротом у повітря, спершу понад горіховими деревами, а потім понад безоднею, ген удалину й увисоту, на Монте Соляро? Не бачили? Значить, ви не знаєте, що таке вечір на Капрі. Отець Хоменко, влаштувач цієї імпрези, спекавшись тим робом жінки, веде тоді мене на прогулянку і повнотою віддається роздумам уголос над сучасними й майбутніми судьбами Італії. Ми йдемо над такими урвищами, що навіть і йому, — як сам він свідчить, — моторошно глянути наниз. Що ж тоді про мене казати! Я дозволив собі глянути перед тим тільки крізь видуту вітрами діру в так званій Природній арці, щільно підійшовши до неї тим способом, що міцно тримався за спідницю дружини. У діру — справді лукоподібної форми — видно світотворення. Світотворення як рух морських барв, смуг повітря, скісних ліній каменю і безнастанного зростання рослин. Зфотографувати це можна тільки у першому, поверховому шарі, — і з того не буде істотного образу. Щоб його вловити, треба малювати відразу в кількох плянах: мінливого моменту і всевічного непомітного становлення.

Помпеянський тип: масноголовий, оливкоокий, олієшкірий. У Салерно крізь вікна й відчинені двері крамниць видно продавців. Їх багато у кожній крамниці. Вони існують там не так, як існують продавці на півночі. Вони тут не в об'ємі, а всі на одній площині, вишикувані, неначе до сімейного фотографування у минулому сторіччі. Ви на них дивитесь, і вони на вас дивляться. У них багато часу. Їх нікуди не квапить, нікуди не жене, і тому вони все встигають зробити, ще й мають неозоро часу роздивлятися на вас, на перехожих.

Щоб переплисти з Реджо до Мессіни — і так само назад, — поїзд впливає у велетенський порон. Можна вийти крізь дверцята вагону й зійти сходами на поклад порону. Тоді ви будете особливим робом відчувати поїзд, стиснутий усередині під вами, під вашими ногами.

Вагітний поїздом порон крутитиметься на всі боки, бо тут йому належить лавірувати. До цього треба ставитись дуже чуйно, бравши до уваги, що саме тут то сходяться, то розходяться Сцілла з Харібдою.

«Італія без Сіцилії, — правильно писав Гете в «Італійській подорожі», у п'ятницю 13. квітня, — не утворює жодного образу в душі: допіру тут ключ до всього.»

На Сіцилії він побував року 1787, за два роки до Французької революції. По тому відбулась не тільки ця, а й сила інших революцій. Та на Сіцилії все по-старому.

У Монці минулого року ми спостерігали невеличкого хлопчика, автентичного жебрака. Він був лагідно настійний. Його гнали від столів залізничного ресторану, але він усе таки досягав свого. Досягав лагідною наполегливістю.

У Палермо дружині захотілося пройти дорогу до палацу пальмовим гаєм. Можна було пройти й вулицею, але спокусила перспектива зробити багато кроків в оточенні живої декорації з «Аїди». І догода спокусі помстилась.

Ці діти, що нас оточили у пальмовому гаї, не були ані лагідні, ані нелагідні. Гете, 12. квітня: «Блиск сіцилійських міст, тепер притьмарений — — » Ці діти були притьмарені. У притьмареності вони були закаменілі.

Вони були ні рухливі, ні нерухомі. Вони ніби йшли за нами, перед нами, навколо нас, — але ніби й не йшли. Вони показували собі на рота, мовляв: голодні. Але показували так, наче їм було байдуже, показувати чи не показувати. Один з них ніс довгу ломаку, — але він міг її й не нести.

Під самим палацом нас вирятував від них візник. Він їх розігнав і заходився, своєю чергою, умовляти нас найняти його для чогонебудь: для об'їзду міста або для їзди до двірця, до поїзду. Ми спекались його тим, що просто вскочили у палац і, здається, зачинили за собою двері. Але враження духової присутності і дітей, і візника зачалося в нас, і коли ми потім виходили з палацу, то йшли вже здовж стіни майже згинці, так, щоб ні одна жива душа нас не запримітила.

Мені не подобається роман Лямпедузи «Гепард» не тільки тому, що, на мое вичуття, він написаний примітивно. Він не подобається мені ще й тому, що — як собі там хто хоче! — у ньому сіцилійська людина не пройнята остаточним прозанням мистця. Вона в нього вхоплена, зарисована, окреслена, характеризована і так далі. Але вона не просвітлена, не торкнута за серце. Що найважливіше: насправді ця людина зовсім не сонна. Вона чуває не менш, як і всі інші люди. І причина її закам'янілості зовсім не у кліматі, не у гаданому проклятті історії. Усе це дурниці. Причина інакша.

Її не прочуто в усьому об'ємі й у циклі віршів Миколи Бажана. Цикл сильний, проте сила його недостатня. Цикл слухний у своїй однобічності, проте однобічність не доведено до того стану, за якого

можна б говорити про універсальний закон, що усе пояснює. Бо тут справді ключ до італійського буття, і Гете, відомий з того, що він висловлював тільки самі правильні речі і ніколи не висловлював неправильних, мав рацію й у даному випадкові.

По тому, як службовець у палаці показав нам покої короля Руджеро, — або Рожье, або Рогера, — і ми ще раз на очу пережили ці південні гордощі на норманську спадщину, він провів нас повз ряд кімнат, де поруч одна одної засідають управи політичних партій, християнські демократи поруч із комуністами, а тоді відчинив для нас на хвильку й двері тієї залі, де відбувається діяльність парламента, — автономного парламенту Сіцилії!

Двері відчинив він справді лише на хвилину. Але хвилі було досить.

Мені не хочеться вдаватися до алегорії, поготів до алегорії дешової. Та нема ради. Такої зосередженої густоти повітря не буває навіть у мене в кімнаті, коли я просиджую в ній цілу ніч і накурюю її по всі закутки. Повітря у парламентарній світлиці можна було бачити — бачити достотно, без будь-яких оптичних пристроїв, бачити, як воно висить на стільцях і порт'єрах.

Ми дихнули, не переступаючи порогу витягли шиї і розглянулися, зробили на обличчях якомога приязніші усмішки і подякували службовцеві. За те, що він дав нам можливість так реально доторкнутись до атмосфери цієї високої гридниці, ми заплатили йому — з власної ініціативи — аж триста лір. Такого не сподівався й він, звиклий до всього здійсненого і нездійсненого.

Є на світі чоловік Данільо Дольчі. Він ентузіяст Сіцилії не тільки в тому розумінні, що робить усе від нього залежне, аби піднести її господарчий рівень, а й у тому, що у сіцилійському феноменові він вбачає ядро італійської проблеми взагалі. Шукаючи зрозуміння в усьому світі, він побував і в нас на Україні.

Засобів, звичайно, можуть бути тисячі. Тисячі засобів існують так для того, щоб людина була безперервно добра, як і для того, щоб вона була перманентно лиха.

Я думав у цьому зв'язку над кількома заходами і спинився покищо на одному проекті, що його при першій же можливості виконаю. Мені здається, що він дотепний, і тому я хочу поділитися ним з читачем.

Проект: утворити свого роду скандальний неперіодичний часопис, на крайній випадок бюлетень. Ідея його полягає у тому, щоб стежити і пильно нотувати випадки, коли котрась принцеса, дружина президента або кінозірка замовляє нову сукню на стільки й стільки тисяч доларів. Поруч з нотаткою — оголошення, яке оповіщає весь світ, мовляв, імени такої ось принцеси, дружини президента, кінозірки організується фонд. Запрошуються люди доброї волі жертвами наповнити фонд так, щоб сума його точно дорівнювала сумі витрачених на сукню грошей.

Я ніякою мірою не ідеаліст. Тим не менш я переконаний, що та-

ким систематично-непротивленським цькуванням можна досягти успіху. Саме: стосовна особа нарешті отямиться і колинебудь, замість замовляти предмет розкошів, сама ініціює фонд.

У мене є кілька кандидатів на одержання грошей. Думаю, що з них найперший був би, отже, Данільо Дольчі.

Засобів, повторюю, є тисячі.

Тухле повітря офіційних установ — фантом. Його у принципі можна легко розвіяти і отією прославленою готовістю італійців до ризику, і самою, зрештою, природою того повітря, яке існує поза стінами. Але фантом тим і фантом, що він має вигляд непереборної даности, на воротах до якої стоїть насуплене й погрозливе «хо».

Я роблю спробу пояснити суть справи ще далі, коли наводжу аргументи за те, щоб Рим не вважати столицею Італії.

Тут тим часом закруглюю вихідну тему.

У вівторок 10. квітня 1787 Гете виїздив до Монреале. З запису того дня: «Манастир святого Мартина, розлеглий на височині, являє собою об'ємне розташування... Ченці надали нам змогу обдивитись їхні збірки. Із старовини та натуралій вони зберігають багато прекрасного. Особливо впала нам в око медаля з образом молоді богині, що викликала захоплення. Охоче дали б нам добрі люди відбиток. Та вони не мали нічого під рукою, що хоч якимсь робом годилося б для формування.»

З палермського запису в четвер 12. квітня: «Сьогодні показали нам кабінет медалів принця Торремуцци. З усіх шухляд сміється до нас безконечна весна квітіння й плодоношення мистецтва.»

Ще перед тим, великодньої неділі 8. квітня, Гете відвідав у Палермо «різні церкви», а потім гостював і у палаці. Які церкви? Про собор, про соборний скарб, де переховується м'яка корона цісареві Констанції, про гробівці Фрідріха II та його батька Гайнріха VI — ні слова. Про собор на Монреале, про кружганок за ним, де кожна капітель править за світ у собі, — ні слова. Але зате — античні монети!

Це цікаво тим, що воно ілюструє відвічне явище при зміні мистецьких епох: дивитись, але не бачити.

Ну, так. «Дивитись, але не бачити» — воно стосується, до речі (тут до речі), не тільки Гете, а й автора цих рядків. Протягом об'ємного часу перечитує він написані перед тим сторінки машинопису, дивиться на них, а не бачить, що він, автор, усе ще в дужках, т. т. усе ще в додатку 1963 року, а не у своєму правильному році третього Риму — не у році 1962. Отже, побачити це рано або пізно вже ж треба.

Не раджу закидати мені, однак, хаосу викладу. Хаосу нема. Принцип строгий і невхильний. Ось тільки єдине це місце в дужках — місце на Сіцилії. Тут справді в читача може виникнути враження, мовляв, автор зрадив найпершу засаду мистецтва, саме — замість утримати панування над матеріялом до кінця, дозволив матеріялові

опанувати себе самого. Але схрещення матеріялу, зіставлення того, що є у наявності соборного внутрішнього простору на Монреале, і того, чого хоче й над чим працює Данільо Дольчі, входило у пер-вісний задум репортажу. Імпровізація тут не має місця. Може бути хібащо те, що автор, відбуваючи свій геодезичний пікетаж, не всюди правильно розставив кілки.

Я, одначе, таки хочу ще скористуватися з хвилини, за яку — так я розраховую, — читач міркуватиме, чи був я щирий у попередньому абзаці, чи ні, і описати ще щось. Мова про так званий мальовничий тип, без якого жоден опис Італії не дійсний. Читач буде собі думати, я ж той час уживу на те, щоб знайти місце для дрібної, але абсолютно неунікненної пуанти.

На Монреале ми спершу поснідали, а щойно аж тоді пішли відвідувати собор. Було воно недалеко — через площу всього лиш. Коли ми виходили з місця їстива й питва, господарі (їх було кілька, принаймні кілька людей говорили хором) запитали нас, коли приблизно ми прийдемо на обід. На обід ми могли б і не приходити, бо автобуси наниз, до Палермо, йшли що півгодини. Але чемна самозрозумілість господарів подіяла на нас благотворно. Ми назвали приблизно годину.

Годину ми виконали теж приблизно точно. На нас чекали. Церемонія була розгорнена. Один приносив одне, другий друге. Коли ми побажали кави, її приніс із сусіднього ресторану хтось третій. Четвертий приніс рахунок на блискучій, майже срібній таці. П'ятий запитав, як нам смакувало. І так далі. Відбувався ритуал.

Але справа все ще не в тому. Справа в тому, що на вулиці залунали раптом звуки, і крізь скло вікна ми узріли джерело звуків. Їх вигорлала смажена людина — достотно смажена всіма сонцями Середземного моря і всіма геополітичними спеками його історії. На чоловікові не було обмотаної чалмою фески, але саме тільки цього й бракувало для повноти образу. Чоловік кидав білками очей на всі боки, переважно вгору, на невидимі для нас вікна й балкони, і співом пропонував свій крам. Спів містив у собі і всі реєстри з опери Масканьї, і, одночасно, все те, що у супроводі ілюстрацій оповідається в радіо про музику Близького Сходу, про музику нашої Осередньої Азії і навіть про музику Індії, і навіть про музику Японії. Усе в одній короткій, простій мелодії, яку ми — ох, як же ми шкодували, що не мали з собою звукової стрічки, щоб її записати! А на його візку, який укупі з запряженим у нього осликом, стояв поруч, було все таке, що в нас могло б фігурувати тільки у виключних випадках, тільки на інтернаціональних, сільськогосподарчих виставках, а тут, на Сіцилії правило за буденну городину чи там зеленину.

Я з того пізнав тільки три або чотири сорти. Решту — величезну більшість — не пізнав. І не міг пізнати, бо ніколи нічого подібного

у тому розумінні, що в ньому важко визначити, чи соковитіший тут смак, а чи барва, я не бачив ще перед тим.

Такий був зміст візка. А зміст його полягав у його розмалюванні. Борти його, береги, рівно поділені на площинки з власним задумом, носили зображення чітких і вразливих людей з яскравими написами: «Карльо Маньйо», «Орляндю вбиває сарацина», «Руджеро», «Анджеліка» — уся поема Аріосто у найправильнішому своєму оформленні. Сарацинів убивали без злоби. Сам господар візка був викапаний сарацин. Його візок реклямував те, що Сіцилії, що Італії судила сама доля: трагедія як видовище на пострах і спочуття, без участі справжньої крові. І хто досягне того, щоб так було й у дійсності, той по-справжньому розв'яже проблему історичної місії Італії. Тим часом, вона ще, на жаль, не розв'язана.

Ох, як же ми шкодували, що було нам ніяк того візка купити, ані навіть його зфотографувати! Компенсувати себе нам пощастило тільки тим, що, з'їхавши наниз, у Палермо, ми придбали в одній крамничці бубон із дзвониками, на якому намальований у тому ж стилі Орляндю верхи. Цей тамбурін красується тепер у нас у передпокої, неподалець від афіші з Віченци.

Ото стільки й відступу в відступі. Поки читач збереться з своїм закидом, я вже знову при темі.

А темою додатку з наступного року було тільки те, що я хотів сказати: якщо у Равенні ви вирішите, що ситнішими мозаїки більше вже бути не можуть, то поїдьте до Сіцилії і переконайтеся, що — можуть. А сказавши це, нарешті, й закриваю дужку.)

Мозаїки з Юстиніаном та Теодорою на двох протилежних площинах абсиди у церкві Сан Вітале відбиті в кожному підручникові з історії мистецтва й з історії взагалі. Щоб пережити продовження цих ілюстрацій, подорож до Равенни треба відбути особливо наполегливо.

Для мене проблема дотику була тут спеціальна й делікатна. Йшлося про особисту зустріч з одним з двох безнадійних кохань мого життя. Я закоханий у жінку, що стоїть другою праворуч від Теодори, її двірську пані в золотій накидці й золотому головному уборі.

Я точно знав з репродукцій, що у двадцятому сторіччі ця жінка живе без порівняння інтенсивніше, ніж у тому шостому сторіччі, в якому вона народилась і — судивши приблизно з її віку — також і померла. Посмертна її біологічна потуга зумовлена тим, що в її іконі розв'язано ту технічну образотворчу проблему, щодо понового розв'язання якої ми з Юрієм Соловієм раз-у-раз обмінюємося листовними думками. Мова про те, щоб індивідуальну мить, одноразову ситуацію міміки й жесту висловити не натуралістичними засобами з їхнім обов'язком потрібних і непотрібних деталей, не імпресіоністичним мазком, де одноразовість править за самозрозумілість, а, отже, йде лінією найменшого опору, — лише тим, щоб життя власне стало життям загальним і вселюдським, ухоплене у непорушну й невбла-

ганні простоту монументу. У літературі воно було б більш-менш те, над чим я б'юся в своїх «сирових сонетах».

Над обличчям пані панують її очі. Їхній розгін, широту простору між зіницями можна б назвати мрійною, якби зосереджений, усе ще дівочий рисунок рота, губів не збирав увесь загальний вираз у дуже реальній, дуже кімнатній інтимності. Під очима навіть видно темнуваті смуги, і ґрунт їхній таємничий, тобто — його трудно визначити. Може бути, що смуги від нічних молитов. Може бути, що — від дуже нещасного або, навпаки, дуже щасливого кохання. А може бути, що й просто від тодішньої моди малюватись. Усе може бути. І все те я знав з репродукцій. Але доторкнутись до цієї жінки таки треба було — бодай зором.

(Друге мое безнадійне кохання — берлінська Нофрет-ете. Це не чиста вже образотворчість, а скульптура, погруддя. Нофрет-ете була дружиною фараонові Аменофісові Четвертому, оспіваному Хлебніковим Ехнатонові, і коли він царював, я не знаю. За даними лексикону «Розумна абетка» у виданні Ульштайна, це мало місце між роками 1375 та 1358 до нашої ери. За відомостями Ровольтової Німецької енциклопедії у перекладі книги Жозефа Біде про цесаря Юліяна та випущеної видавництвом Карл Ганзер антології «Лірика Сходу» — між роками 1370 та 1352. А у лєнінградському виданні «Країна Великого Хапі», зробленому за науковою редакцією академіка В. Струве, оповідається, мовляв, Ехнатон полишив Теби і пустився Нілом наниз для заснування нової столиці — року 1419 до Христа. Оскільки я безсилий супроти суперечних висновків єгиптології, а єгиптологія, своєю чергою, супроти суперечних фактів, то читачеві надається повне право брати варіант датування за власною вподобою. Тим не менш Нофрет-ете належить до розряду жінок, що їх звать фатальними (не у галицькому, а у нормально-українському розумінні). А фатальна це значить, що в її житті все було гарантовано нормально, за винятком, може, однієї якоїнебудь маленької екстраваганції, наприклад, того факту, що їй за життєвого партнера правив син бога сонця. Щождо Елізабет Котмаер, то вона повнотою інформована про ці мої дві таємні пасії, які ось тепер стають таємницею прилюдною.)

Сама Теодора негарна. Риси її обличчя видовжені на такий спосіб, що вони утворюють тип так званої ідеологічної жінки. Незалежно від свого минулого, цей тип може вирости у суфразжистку, в полководицю Армії Спасіння чи у пропагаторку цен-буддизму, отож нічого дивного, коли жінка цього робу появляє претенсії на участь у формулюванні церковних догм. Неприємно те, що обличчя Теодори стало прототипом численних Богородиць, у тому числі й численних українських Богородиць. Неприємно те, що на равєнській мозаїці навколо її голови — німб.

Приємний зате весь контекст просторіні у Сан Віталє. Колони та їхні заокруглені поєднання — незабутні. Ці колони з тих, що з-поміж них Карл Великий скромно — дуже скромно — вибрав де-

що для свого октогону в Аахені. Скромність полягала хоча б у тому, що в Аахені нема ані однієї однакової колони: рівні розміром, вони всі різні характером капітелів і кольором.

Приємно дивитись на обидві мозаїки у Равенні не тільки фронтально, а й крізь оті колони, під тим або тим кутом. Бо крізь них особливо можна сприймати товщу самої мозаїки, її мною вже кілька разів опоетизовану ситість. По тій лінії, де мозаїка приходить до стіни, можна наочно визначати, наскільки тіло мозаїки дужче, потужніше від тіла згаданого хорасанського килима. Не знати, якої сили повинні бути цвяхи, щоб утримати таке навантаження на площині. Мабуть, там щось таке, наче виступи, клини, гаки, так що мозаїка не вкладається, а просто-напросто вдягається на них. Ось так, як зодягнуто мармуровий портал Леона Баттісти Альберті на той старий храм у Ріміні, який завдяки цьому порталові — і завдяки ще багатьом заходам тирана Сіджісмондо Малаятести — одержав назву Темпіо Малаятестіано. Там треба тільки зайти збоку і подивитись, як новий мармур прилягає до древнього каменя. Тоді й знати цю лінію судьбоносного вдягання, яке початкує нову мистецьку добу.

Від храму Сан Вітале, який міститься у цегляному грибі, до гробниці Галлі Пляцідії, яка, як сказано, теж міститься у цегляному грибі, — два кроки, подвір'ям, навкоси. Там вас насамперед замкнуть у темряві й покажуть, як природним світлом можна прочути значення тієї густої мозаїки, яка міститься у сегменті стіни над входом і зображує Доброго Пастиря. Природне світло ллється крізь шиби вікон. Шиби, безумовно, пізніші, та тим не менш вам на них покажуть, чого можна досягти з алябастром, якщо його дошліфувати до такого стану, коли він стане завтовшки, мов, принципово кажучи, цигарковий папірець. Алябастер жовтий, прозорість його жовта, і радість наша з того приводу, що він такий прозорий і що на ньому не зникли його природні рисунки, — золота.

Юстиніян у Сан Вітале молодий, з пухнастими натяками на вусики над обома кутками губів. Навколо його коронованої голови теж німб, але в даному разі це не грає ролі. Важливіше те, що є ще у Равенні другий Юстиніян: у тій великій церкві Сан Аполінаре Нуово, про яку була вже мова у зв'язку з трьома царственними послами до новонародженого Христа, — з тими трьома послами, східними варварськими володарями, щодо чорноморського походження яких немає (принаймні в мене) жодних сумнівів. Як сказано, трое волхвів вносять дисгармонію в візантійську композицію: композиція впорядкована, а чужі царі порушують порядок. Так от, у цій церкві Юстиніян теж не належить до композиції, але не належить інакшим робом. Це просто не приналежна сюди чужородна мозаїка, витята з іншої стіни, знята з інших гаків (якоїнебудь зруйнованої церкви) і вдягнута на нові гаки, в раму вбрана, частинна, жалюгідно обкарнана, в кутку примощена.

Юстиніян у Сан Вітале інакший. Він тут без вусів і ніби стар-

ший. Пишу «ніби», і ось чому. Якщо стоявши проти цього образу, настроїти себе на певну послідовність судження про мистецький твір, то можна виректи приблизно таке судження: у порівнянні з отим попереднім юнаком тут цісар уже літніший, очі його вже позбавлені блиску, обличчя вже по-старечому одутлуватіше, губи вже позбавлені колишньої енергії — і ще цілий ряд подібних «уже».

Так, це — страшний шлях розглядати мистецтво. Не тільки тому страшний, що «ще» і «вже» самі з себе таять загрозу слизнути у примітивний еволюціонізм, покріплений шкільним кутом бачення «натури». Тоді можна побачити те, що мистецтво візантійського типу й на думці не мало, саме — оптичне зображення поверхні людського обличчя з усім його становленням у так званих життєво-правдоподібних подобицях. Так інтерпретований, візантійзм привів простою дорогою до отих парохіальних ікон, де Спаситель і його Матір показують на свої, неначе на операційному столі вивернені серця, — до отих образів, де все настільки унаочнено, що, дивившись на них, перестаєш на хвилину розуміти церковне гасло боротьби з матеріалістичним світоглядом.

Та, Кажу, не тільки тому страшний цей самий візантинізм. Є ще один спосіб робити з нього щось, чим він не є. Спосіб рафінованіший, але рафінованіший на чисто український ріб. Психологічного витлумачення великодушно зрекаються (така, бачте, небувала революція для українського мистецького світогляду!), але зате беруть наслідувати поверхню руху, зовнішнє становище фігури. Популярно це називається: стилізація. І ось це й є та лопата, якою закопано собаку українського модернізму — принаймні на території США. (І тут знову та сама річ. Хресне ім'я хресним ім'ям, але те, що Гординського звать Святослав, належить якщо не до помилок світобудови, то, в усякому разі, до основних помилок при архітектурному плануванні Руської вулиці у Львові. Повторюю: мене справді звать Ігор, — а мого батька до того ж, як на злість, В'ячеслав, — але тут має місце просто досадний збіг, збіг артикуляції при відмінних намірах вислову.)

Може справити локальну радість, що цей другий Юстиніян підписаний угорі камінчиками по-нашому: «Іустініан» — без «ос» чи «ус». Може принести багато плідних переживань, коли розглядати, яким робом утворено зоровий тип зав'язаної вузлом завіси — наприклад, на мозаїці, що зображує митаря та фарисея, або на іншій, там само у С. Аполлінаре Нуово, яка появляє у розгорті образ Теодоріхового палацу, або ще на інших візантійських картинах, в Італії та поза Італією. На одному деталі, на другому, на третьому, на їхньому зіставленні, на їхній сумі можна з тією насолодою, що її дає кожне спізнавання, простежувати, як нові майстри шукали нових умовних знаків, з якою послідовною люттю вони за ствердження умовних знаків боролися, хибили, не втрапляли, знову намацували — аж до повної перемоги. Виник і закріпився новий стиль, що правив за точ-

но обернену пародію стилю фаумського, стилю помпеянського, стилю попереднього, не-візантійського Риму.

На зміну того, що було засуджене як поганське, приходило те, що мало стати християнським, — і це все в порядку. Але не в порядку ось що. Це намацування, це налапування, цю суміш, цю одночасність «уже» оформленого і «ще» сирового, коли достоту невідомо, чи майстер тут знає, чого він хоче, і вміє своє знання висловити, а чи він тільки хоче, без знання й без уміння, — це неможливо брати за традицію. Бо неможливо повторити побут, за якого воно утворювалося.

Поготів, коли мова про високий стан стилю, про його затвердження. Середовище поширюється, перетворюється у своїй якості, а будови й мозаїки перебувають непорушно. Щоб збагнути їхній дальший внутрішній рух, треба збагнути насамперед себе, сприймаючого. Те ваше, що буде спільне з чимсь у творі минулого мистецького побуту, буде спільне тільки з тим, що у творі свого часу свідомо не виявилось. Щоб виявити це за наших днів, треба виходити не з об'єкту, а з себе.

Називатися Святославом у IX сторіччі і називатися Святославом у сторіччі XX — не те саме. Тоді ви не були певні за ваш череп. З нього цохвилини могли зробити чашу для пиття степової браги. Сьогодні ваша розумна голова від такої операції повністю гарантована. Тоді шолом на вас сидів як слід, припасовано. Сьогодні ви його можете споготувати хоч і з нержавіючої сталі — він усе-одно буде картоновий. Щоб був справжній, мусите робити його з нових думок.

Якщо ви не прочули в явищі те, що в ньому ще не виявлене, ні в якому разі не беріть його за вихідну браму. Не причепурюйте його стрічками ідеології. Не висновуйте з нього ідеалістичне, містичне, трансцендентне і які ще бувають слова. Не виявляйте в ньому гадані основи релігійного світогляду українського народу — не виявляйте невиявлених речей на неіснуючому ґрунті.

Якщо Гординському, дійсно, пощастило переконати Северіні, мовляв, елементи візантинізму в Архипенка правлять за доказ його українськості, і якщо Северіні, дійсно, включив таку тезу в свій каталог (я цього каталога не бачив) і якщо він до того ж повірив, мовляв, те, що робив Архипенко, тожohne з тим, що намальовано на філядельфійських та всяких інших іконостасах, — то тоді список блудодіянь еміграції доведеться обтяжити черговим номером.

(Застереження для тих, хто, незорієнтовані у справах модерного католицизму, подумують, що я підважую авторитети. Я тільки слабе відлуння тих голосів, які повсюдно гримлять проти кічу в церковному мистецтві. Поговоріть з першим-ліпшим просвіченим єзуїтським патером, і ви почуете такі сильні вирази, що наслідувати їх мені не дозволить моя українська скромність.)

Приїздіть у Равенну, але не шукайте там відвічного, довічного й усякого такого. Не шукайте там і виправдання для факту, що укра-

їнське мистецтво існує і хоче існувати далі. Христос в обох баптистеріях Равенни інакший, ніж на Монреале. Він не той у романській скульптурі і не той у Рембрандта. Суддя на фресці Мікель-Анджелью не такий, як той, хто фігурує Добрим Пастирем у катакомбах. Вибирайте на вподобу, ідеалізуйте, засвоюйте як даність або як матеріял для наступного. Але не робіть одного: не силуйте українського Христа до неприродних поз і до непритаманної йому жестикуляції.

Щоб забезпечити протяг традиції, треба її перервати, заперечити, пародіювати. Тільки тоді вийде щось нове й сильне. Ніколи наслідуванням, ніколи перемальовуванням. Якщо ви приїдете до Равенни, знаючи наперед, як ви будете поводитися з традицією, або якщо ви туди приїдете просто, щоб наковтатися її золота і забезпечити собі спогади на все життя, то я вам товариш, готовий вас супроводити й вам усе показувати. Але коли ви прибудете туди тільки для того, щоб насмикати соломи для діда на вашому покутті, то робіть це собі, будь-ласка, самі. Тоді я не граюсь.

І це щось ніби амінь. Бо з Равенни давно вже час виїздити. Я затримався тут не з власної волі, а з-за Гординського.

Сіджісмондо Малятестя у Риміні не тільки доценту перебудував храм, а й свій замок улаштував на власний смак. Смак був специфічний. Ми прийшли до нього, обійшли і все шукали входу. Нарешті, побачили щось входоподібне, коло чого стояло кілька люб'язних людей у робітничих одягах. Вони нам дозволили увійти досередини. Ми ввійшли. Там ми стали, і люди теж стали. Ми розглядали приміщення, а люди розглядали нас. У приміщенні була, здається, авторемонтна майстерня. Кам'яну долівку плямив бензин. Просторінь замикалася непрохідними й непробивними мурами, тут був коліс або каземат, або винний льох. Ми дивились на людей, люди на нас. Але вже треба було щось чи казати, чи робити, і ми запитали, з якого кінця слід почати відвідани.

— Ах! — здогадалися люди. — Так ви хочете відвідати? Харчів комусь передати, чи як?

Ми здогадалися тоді своєю чергою. Від XV сторіччя замок не змінив свого становища супроти ідеї свободи. Ми ще раз обійшли його навкруги. Замок затишний, врослий у землю, оброслий бузиною. Він красується в усіх проспектах. Але відвідувати його, як бачите, нема глузду. В вас не вистачить харчів для всіх тих, хто в ньому сидять.

Робітники нам обіцяли, що в'язницю незабаром переведуть у нове світле й просторе приміщення. Але ми не дочекались. Нам треба було рушати далі.

Коли вам заходяться оповідати про падучу вежу в Пізі, а ви, тим часом, побували у Больонї, то ви зможете у відповідь оповісти, що в Больонї таких веж аж дві.

У Феррарі, крім згаданого (і обмацаного) Діамантового палацу і крім самозрозумілого замку герцогів д'Есте (жуди Люкреція Борджа, вийшовши заміж остаточно, перекочувала і де вже до кінця життя поводитись помірковано й навіть розумно), варт підсиленої уваги палац Скіфанойя. Є десь у нас місцевість, курортна, санаторійна або просто дачна, і зветься вона «Кинь грусть». Я забув, де вона: можливо над Ірпенем, але можливо, що й біля Одеси або й зовсім у Криму. Важливо не це, а те, що «Скіфанойя» означає точно: «Кинь грусть».

Для історії культури палац у Феррарі набув нового значення тим, що тут, при розгляданні його фресок і при вчуванні у них, Езра Павид напав на ідею своїх Канто. На замовлення Борсо д'Есте, одного з найсимпатичніших ренесансових князів, велику гридницю в палаці вкрили трьома рядами настінного малювання мистці Козімо Тура, Франческо дель Косса та Ерколе Роберті. Дещо з того я знав за репродукціями у книзі Павла Муратова «Образи Італії», за молодости моєї. Тепер, 1962, побачив навч.

Ці фрески, які відтворюють, властиво, всі можливі ситуації людського життя, коли люди живуть у мирі, як і все те, що наповнює рімінійський Темпіо Малаягестіано, — головні внутрішні дійові особи перших тридцятьох Канто. Своїх особистих вражень від того й другого я у цьому репортажі не торкаюсь. Поперше, їх не можна збути кількома абзацами, а на кілька зайвих сторінок я тут собі не можу відвести більше простору. Подруге, я сподіваюся видати другий том творів Езри Павида, який містив би обширний коментар. Там, у коментарі, й місце моїм враженням від храму в Ріміні й від палацу Скіфанойя.

Повідомляю тільки, що за цією великою залєю у Скіфанойя є анфілада інших. В одній з них ви цілком несподівано наштовхнетеся на невеличку глиняну статуетку: модель до того Мойсея Мікель-Анджельо, який тронує у римському Сан П'етро ін Вінколі. Придивіться до моделі. Вона чудова, цегляного кольору.

У Феррарі ми мали несподіване переживання. Повертаючися пізно ввечорі до гостиниці, ми зайшли подорозі до ресторанчику випити чогось. Там був телевізор. Пересилали концерт двох солістів, чоловіка та жінки. З чоловіка був бас, він співав чітко по-російському, і прізвище його було теж російське (я забув прізвище). Голос він мав прекрасний, кілька присутніх слухали з зацікавленням.

Коли господиня за шинквасом глянула на мене мимоходом, я, щоб, зробити їй приємність, кивнув на екран і сказав напівзапитом, напівствердженням:

— Руссо.

— Україно! — загорлала вона на весь ресторан. — Україно!

Буває, отже, й таке. Слове чести, в ту мить я завагався навіть,

чи правильно робив, увесь час перед тим підшиваючись під поляка. І сумнів мій тривав не менше, ніж чотири хвилини. Це багато, дуже багато, воно свідчить, що за сили переконаність була у голосі жінки, яка повідомляла мене про існування моєї нації.

Незрозуміло, чому у Феррарі стоїть палац Льодовіко Моро. Адже Моро був Сфорца, і місце палацові у Міляні.

У Міляні, щоправда, є величезний архітектурний комплекс, пов'язаний із Сфорцами. Його, включно з його можливостями для врочистих історичних інсценізацій, добре описав кілька років тому Олексій Полторацький, а що я, крім повторень, нічого б із цього приводу додати не міг, то й не додаю.

Собор у Міляні готичний, і то готичний не вдавано, як у Фльоренції, а по-справжньому. Але це ж уже північ, Льомбардія, і так і повинно бути.

Театр Скаля ми бачили тільки з фасаду, отже навіть самої «скалі» не бачили. На ньому висіли афіші, з яких ми не могли зробити жодного доцільного вжитку.

З запису в щоденнику (неділя 16. вересня 1962) про «Тайну вечерю» Ліонардо: «ці рядки пишуться у Ченакольо. з правої сторони від образу. так: справді дуже сильно затуманено. але грандіозно.»

Дописка Елізабет Котмаєр відразу по тому (переклад з німецької: «Продовження на тому самому місці (оскільки ми напевно б не встигли на поїзд, то й повернулися незабаром назад). Неначе у глибокій стінній ніші ця картина. Людські питання виявляються у присутності того, хто себе охоче звав „Синоном човічеським”.»

Ось, приблизно, доповнення й поправки в італійському бедекері: з півдня на північ.

Ще тільки дещо з найконечнішого про характер.

(Закінчення в наст. числі)

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

10 (46)

ЖОВТЕНЬ 1964

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

МЮНХЕН

ІГОР КОСТЕЦЬКИЙ: МІЙ ТРЕТІЙ РИМ

Італійська мова вивчається на ходу.

Перша її площина простотою та логічністю дорівнює таблиці множення. У Штуттарті ви не знаєте ані одного слова (або цілковито забули засвоєне минулого року). У Міляні ви вже здатні конструювати прості речення. А у Неаполі до вас сама собою приходить здібність утворювати нові словосполучення.

Простота італійщини ось у чому. Перекладавши модерного поета Артуро Форнаро, я зустрівся з словом «інсонья» і, не подумавши, поліз у словник. Звичайно ж, там не стояло нічого іншого, як тільки те, що мало стояти: «безсоння». Так от простота у тому, що стає соромно, коли з перляку шукаєш пояснень до того в цій мові, що у ній ясне мов день.

Один із типів чоловічої зачіски, коли ззаду, на потилиці утворюється копича густого навислого волосся, моя дружина зве «Замт-кепфхен» — «оксамитна голівка». Якщо перукар, буває, підстриже мене на такий спосіб, назва стосується й мене. Отож, будучи попередньо в Італії сам і писавши до дружини одного разу листа, я вирішив назву італіанізувати навласнуруч. І підписався: «Тестіна ді велюто.» І вийшло правильно. Я перевірів потім у Цюріху в пані Курах, дружини маляра.

Мова, зокрема, приємна для нас тим, що її безжалісно фонетичний правопис відбиває розправу, в основному, з тими самими незручностями мови, які вважаються незручними й у нас. Італієць не зносить шелестівкових збігів «пт», «кт», «кс» — і їх нема ні у вимові, ні в ортографії. Не «Септіміюс», а «Сеттімію», не «трактат», а «траттато», не «фіксація», а «фіссаціоне». А й у нас «актор» і «Актюбинськ» вимовляються тільки тоді, коли намагаються бути акуратними. Коли забувають, то само з себе виходить «ахтор» і «Ахтюбинськ», і оце повітряне розчинювання «к» у «х» іде у площині тожної тенденції.*) Що з «ктитора» став «титар», для українського язика й вуха абсолютно нормальна річ. «Ксаверій» давно вже в нас (принаймні в нас на Поділлі) перетворилося на «Северка». Є, що правда, «Ксеня», і її тримаються досить героїчно. Її тримаються доти, доки вистачає рівноваги духу. Але коли схвилюються або коли треба сказати дуже швидко, то гукають знов таки «Хсеню!» А це вже сливе «Сеню!»

Рішуче непереносне для італійця «нст» непереносне й для нас. Імператориця Констанція, що її гробівець у Палермо, по-італійсько-

*) Справедливе обурення Антонини Матвієнко, авторки напрочуд прекрасної книжки «Живе слово» (Державне видавництво дитячої літератури УРСР, Київ, 1964), коли вона на сторінці 156, серед іншого, ганить і вимову «прахтіка». Та, видно, ця наша тенденція етеризувати «кт» у «хт» належить до становищ, за яких, як то кажуть, обставини бувають дужчі за нас. (Прим. 1964).

му зветься «Костанца». І в нас ім'я «Константин» так довго вимовляли як «Костянтин», аж поки воно стало правописною нормою. Такою ж природною, як вимовляння й написання мого (т. т. мого діда) прізвища: таж ніякому українцеві не спаде на язик етимологічно гвалтувати його так, щоб вийшло «Констецький!» У словнику я знайшов одне-єдине слово, де «нст» утворюється з префіксом «кон», саме — «констаціоне» (з дієслівними формами «констаре» та «констатаре»). Але вже «конструкція» — знову ж «коструцйоне».

Трапляється щось споріднене з нашим законом переходу «г» («Г») та «ж» у «з», як от «Рига — ризький», «Париж — паризький» тощо. Місцевість зветься «Кйоджа» («Кйоггія»), але прикметник від неї робиться з «дз». Комедія Гольдоні «Заколот у Кйоджі» в оригіналі має назву «Ле баруффе кйодзотте».

Споріднене й, навпаки, наше тяжіння до певного роду геть чудернацьких сполук, наприклад, подвійне «б» і навіть «об» («зб»). «Абб'ямо» італієць скандує так само охоче, як ми «оббігти», «оббити», «оббрехати». Слів, що починаються із «сб», в італійській мові сила-силенна. І в них, і в нас такі дивогляди (дивозвуки) існують, найправдоподібніше, для того, щоб постійно тренувати губи, не дати їм заледачити. Для південної людини справа, справді, настійна.

У чому в нас єдине принципове розходження — це у поведінці з «г». Тоді як у нас воно щось наче національні гордощі, італійці його женуть з ужитку всіма способами. З ужитку, звичайно, орфографічного, бо у вимові його давно нема. Його у вимові, авжеж, не мають і інші латиняни, проте ніхто з них аж так по-драконівському не касує «г» у написанні слів. Його вилучено не тільки з «театру», з «теорії» і з «теології», а й з «уомо», з «авере», з «абітацйоне», з «абілітацйоне» ітд., ітд. Навіть там, де воно видається неунікненним, приміром, в «о» («маю»), щоб відрізнити від «о» («чи», «або»), примудрюються вживати рівнобіжну правописну форму без «г», а тільки з акцентовою позначкою — над чистим «о». Та, повторюю, тільки тут ми й не сходимося поглядами. Майже в усій решті сходимося.

«Сходимося» — маю на увазі площину мовну. Бо й граматичні підступи, лукавства в нас однакового роду. Саме тоді, коли ви, наговорившись досхочу в поїзді, у тратторії і на вулиці, вирішите, що вже знаєте італійську мову, — саме тоді й виявиться, що ви її не знаєте ані в зуб ногою. Саме тоді раптом почнуть для вас розсовуватися одна за одною її верси, і мірою розсування згущуватиметься морок, де ви, спіткнувшись об обидва футуруми, остаточно заплутаєтесь у спеціальній штуківині, яка носить жартівливо-грізну назву «трапасато ремото». Розумовим шляхом збагнути доцільність цієї часової побудови так само неможливо, як і доцільність отого руху авт на італійських вулицях. Морок складається з спортивної таємничости та підсилено добродушного глузування.

Поза сумнівом, те саме переживає кожен неофіт в українській мо-

ві, який, легко навчившись казати «добрий вечір», «що це таке», «хай йому біс», «люблю українську природу» та всяке інше «грає-грає-воропає», непомітно для себе забереться у справжні наші хащі. Ану, дійсно, спробуйте раціонально пояснити, звідки воно взялося оте наше «добра вам путь ішовши», яке, щоб його тільки зовнішньо розшифрувати, потребує укладання цілої поеми, щось на кшталт: «якщо ви супроти нас уже будете відійшлим, то нехай, поки ви ще такі перебуватимете в дорозі, ця дорога, аж поки ви досягнете своєї мети, буде щаслива.» І це ж тільки чиста граматики, без врахування семантики, без огляду на комплементарну одночасність, яка й справді заводить бозна куди.

Обидві мови кривні типом нашарувань, що громадаються до стану мало не потворности. Різниця тільки в способі появляти свої багатства. Складність італійської мови, як і все в італійця, походить від непоборної потреби мати справу з якомога більшою кількістю заковик, щоб їх подолювати якомога елегантніше та граційніше. А нас жене наша бароккова жага насолоджуватися словом не тільки в його народженні, а й в його вислові. Короткий, лаконічний вираз — не наша мета. Нам треба, щоб слово, по тому як ми його виречемо, перешло, так би мовити, на самодатність, існувало вже поза нами, і то так, щоб рости й нашаровуватися далі, до безкінця. І так від «Слова о полку» і до Івана Драча, до Євгена Гуцала, до Валерія Шевчука.

Втім, далі ще.

Італійці і чесність. Може статися так, що ви захочете купити щось із вікна вагону — лімонаду абощо. Юнак у білому кітелі простягне вам пляшечку, а ви йому простягнете гроші. Він зробить вигляд, мовляв, він у себе в нагрудній кишені шукає дрібних для рещти, потім рух, який означає шукання, майстерно перейде в рух, який нічого не означає, а тоді і його рух, і він сам почне зникати з вашого овиду. Він зникатиме тим упевненіше, чим упевненіше почне рухатись ваш поїзд — якраз у протилежному напрямі, ніж той, і то ним рухається юнак у білому кітелі. Такий, скажімо, факт. Обурливий, скажімо так. Та все ж узагальнювати його не личить. Подібне може з вами трапитись і у Греції, і в Єгипті, і на Гаваях. Може трапитись на всій земній кулі. Тільки що не трапитись аж так безпомилково, аж так самозрозуміло. Не трапитись аж з такою екзактністю, спостерігаючи яку, ви — якщо ви як слід оцінуєте її послідовність і у добрі, і у злі, — мимовільно захопитесь.

Італійці і сірники. Є такі спеціальні сірники, звуться «черіні», т. т. «восковички». Вони справді обвоцнені, мініатюрні розміром, і їх без числа насипано у крихітну коробочку. Що може бути більш невіддне? Їх трудно виколуплювати з коробочки, їх трудно запалювати, бо їх неможливо запалити, не притискавши самою голівкою до терки, а чим це загрожує — самі розумієте. Ними трудно й прикурювати: ще не встигли ви кінчиком вогника торкнутись кінчика

цигарки, як сірничок уже догоряє. Та нема ради. Ризикована гра з провоценим вогнем — так само часточка італійської вдачі.

Італійці і зброя. Я бачив таку сцену. На перон з галасом вирвався звідкись загін вояків. Вони поклали свої рушниці... Тобто, як покладали! Вони їх розставили, розклали, порозкидали і присунули абияк ногами. Потім вони порозбігалися хто куди, а при рушницях залишили одного вартувати. Той постояв, постояв, а тоді й собі пішов — патякати з продавцем у кіоску. Лише час до часу кидав він нехотя погляд на звірену на нього зброю. Метрів за двадцять перебував він від тієї купи смертоносних знарядь. Я й подумав собі: ну-ну, чоловіче, побував би ти в радянській армії, спробував би ти там викинути такого коника — там, де вартовому взагалі заборонено випускати рушницю з рук.

(Додаток 1963. Я почав оповідь з неаполітанців. Щоб вийшло заокруглення, закінчу теж ними. Удвох з Елізабет Котмаер у Неаполі з трамваю, що ще стояв на початковій зупинці при вокзалі, ми спостерігали гурт людей у комбінезонах. Щось зіпсувалося не то в колії, не то у самому трамваї. Люди дискутували. Надходили ще люди і приєднувались. Гурт зростав, зростав і регістер дискусії. Ніхто ані пальцем не доторкнувся пошкодженого місця, але зате кожен мав свою переконану думку. Це видно було з рухів рук і з прискороного кінематографу ротів. Рухи ураганилися, роти розскакувались. Назрівав конфлікт. Але не бійтеся, ви в Італії. Ви в Неаполі. За мить гурт вибухав, проте не так, як можна було сподіватись. Один знаєцька підставив другому ногу, третій штовхнув у спину четвертого, п'ятий відповідним робом поводився з шостим, і все разом розліталося на всі боки, підстрибувавши, перекручувавшись і реготавши. А тоді трамвай рушив сам собою, без ремонту й без попереджень, і повіз нас куди треба.

Напочатку я назвав був неаполітанців римлянами. Цю сцену я вмонтував сюди, щоб показати, що неаполітанці — не римляни.)

*

Вія Аппія це стара дорога з Риму на південь. Нею возив нас о. Ісидор Патрило, головний промотор української василіяньської Біблії, автoм. Інколи він уповільнював їзду, щоб виразніше дати відчутти, як машина скаче по збереженому то тут, то там дійсному античному брукуві.

Обабіч кипариси, пінії, старі нагробки, залишки будов. Коло однієї надруйнованої башти ми спинились, і Елізабет Котмаер склала такий початок вірша:

Рим складається з сонця
з сходів сонця
і з сходів мармурових — —
і далі вірш покищо не пішов.

Ми гостювали в о. Гриней Назарка, ректора семінарії, в його літній резиденції у Кастель Гандольфо. О. Назарко — ще один запорожець серед наших духовних осіб. Він частував нас помидорами (було багато й іншого, але ці незабутні помидори витиснули з моєї пам'яті те інше). Подавав страви молодий італієць, який навчився по-українському — принаймні до рівня «добрий вечір» і «люблю українську природу».

О. Назарко це той автор першого українського перекладу «Утопії» Томаса Мора, який обіцяв мені, що цей переклад зробить, і який його це не зробив.

(Додаток 1963. І ще досі не зробив.)

(Додаток 1964. І ще досі ні.)

Просто перед резиденцією (під нею) Альбанське озеро. Було знаменито поночі.

Було знаменито поночі, коли ми одного вечора сиділи над Римським Форумом, а тоді обійшли його і сіли навпроти освітленого Кольосеуму.

Кольосеум те так званий Колізей. Від нього ми потім піднялися доріжкою до базиліки Максенція. Зовні її сиділи й лежали люди. Це були «зайці». Вони уважно дослухалися до музики, що чітко й виразно лунала з базиліки. Квитки коштували недорого, і ми могли б їх туг же, з другого боку будівлі, придбати. Але нам такий спосіб слухати сподобався більш. Ми приєдналися. Люди почували себе незручно, бо зала наша слухачівська була розташована по похилій площині, була поросла кущами. Але люди розкошували поготів. Деякі запаслися ковдрами, хоч це було й гетьо зайво: земля пашіла теплом з дня, на ній отаборюватись можна було й так. Грали Стравінського і ще когось.

Базиліка височіла у півтемряві, освітлена тільки зсередини. Я вивчав колись її плян — з історії мистецтва. Ім'я «Максенцій» здавалось нам тоді смішним. Щоразу, коли воно повторювалось у підручнику, ми вубухали залпами реготу, аж до кольок у животі. Це ім'я, видно, з таких, як «Навуходоносор» або «Нума Помпілій».

Але тепер ім'я, разом з руїною базиліки, набуло інакшого звучання й значення. Підстав сміятись я не відчував. Музика була прозора та екзактна.

Коли ми спустилися стежкою назад до Кольосеуму, коло візка з помаранчами стояло кілька молодих людей і сварилося з продавцем за те, що він їм не продає дешевше, ніж чужинцям. Ні, ці теж не були римлянами!

Кольосеум — справді колосальна будова — складений з тонких та тендітних цеглин. Їх добре видно за дня, я їх розглядав кілька разів, під час кількох приїздів до Риму. Як твердять, ще й досі не розгадано таємницю кріпильної речовини, тодішнього цементу, що зв'язував цеглу до купи. Питання, звичайно, цікаве, але не тільки воно важливе, а й самий принцип. Я думаю, що він якраз полягає у цьому

вмінні комбінувати монументальні речі з елементів сливе ювелірної роботи.

Чим тонше тіло цеглини, тим відсотково більше йде проміжної замазки на будівлю певної завданої висоти, на яку замазки пішло б менше, якби цеглини були грубші.

Споєні тим робом споруди тримаються напрочуд цупко. На їхню честь можна б укласти цілу технологічну оду. Вони вічні у достотному розумінні слова, як вічні наші саморобні рибальські човни, як вічні залізничні шпали, виготовлювані ще у тридцятих роках цього сторіччя, до того, як почалась посиленна автоматизація. Хто знає, як смолять оті пловучі дуби (я це знаю), хто знає, як розчином креозоту просякають шпали (я це теж знаю), той може дістати загальне, мовити б, ідейне уявлення про риб античного будування з цегли. Маса глини, дух вогню, яким її обпаловано, загадкове мазило, яким її об'єднувано, — становлять органічну цілість. Саме на таких речах прознаєш походження слова «поезія»: «пойео» значить — уміти робити, вміти будувати.

В арці Августа у Риміні цеглини товсті, такі, як сьогодні. Там, на провінції, вже либонь поспішали з господарським чудом. Але неозорі каркаси римського Палатину вибудовано з таких самих цегляних пастилок, що й овальну плоть Кольосеуму, — вибудовано повільно, любовно, з безпомільним відчуттям речі. Складових часточок незлічення кількість, проте кожна тримається купи вперто і випадає з муру — якщо випадає — тільки з великим трудом. Знайти на Палатині вільно лежачу цеглину не так то й просто. Нам довелося попошукати й примірятися, поки ми знайшли собі для домашнього музею щось піджоже, що потім, загорнуте у надибану тут таки побиту спекою газету, пронесли повз контролера у будці при виході.

Ще перед тим на одному з палатинських пагорбів ми вибрали для себе величезну шишку з пінії.

І у Кольосеумі, і на Палатині ми улесливо вдивлялись у косі, здається, ще етрусські очі кицьок. Їх там стільки ж, скільки й цеглинок: мірияди. Вони живуть достеменно у публічній самоті. Вони плодяться прилюдно, не звертаючи уваги на глядачів, як от римські патриціянки, купаючись, не звертали уваги на присутніх при тому рабів, яких вони не вважали за чоловіків. Дари від туристів кицьки приймають з презирством.

Холми Риму це лінії його дихання, хвилясті легені, що ними протікає кисень його буття.

Кольосеум стоїть зосереджений, замкнутий. Його з одного боку навіть підбудовано.

Але коли зійти на Палатин і глянути, то виявиться, що Кольосеум лежить розкритою книгою.

За другого свого приїзду я бачив таку сцену. Шведська родина стояла у Кольосеумі й розглядала його внутрощі, а чернець-француз

пояснював, що й до чого. Шведи кивали головами.

— Неро? Неро? — говорив голова родини, вглядаючись у ченця.

І великим пальцем правиці робив «поллице версо», отой славетний жест, що в Одесі показується навпаки: пальцем угору.

— Еге ж, еге ж, — радісно стверджував чернець. — Еге ж, саме так.

І теж робив жест. Його аж окрилювало те, що туристи так добре все схоплюють. У нього була брунатна борода, брунатна ряса, і він носив чисту білу мотузку навкого чересел.

Олтарики з дерев'яними хрестами, розставлені в кількох місцях Кольосеуму, так само радісні, незатьмарені. Так, ніби тут ніколи нічого не скоїлось. (До речі: «Неро». Нерон сидить у Колізеї і в Шевченка, і ще й сьогодні громадська думка світу охоче добачає його дух там. Тим часом, там його ніколи не було. Кольосеум вибудували щойно Флявії.)

Мармур крихкіший за цеглу. Зневага Маяковського до «мармурового слизу» певною мірою виправдана, — і дуже, зрештою, шкода, що він не довів був думку до кінця і не побажав собі добрячого цегляного пам'ятника. Але зате з мармуру, з огляду на його ломкість, отже портативність, легше утворюювати музейні експонати. Мармур на Форумі осипається невпинно, можна вишукати шматок на вподобу і якщо він не зміщується в кешеню, то розбити його так, щоб вийшов кусничок, який зміститься. Я зробив так за другого приїзду — з шматочком, що відпав від храму Сатурна. Шматочок трикутний, але він зберіг заокруглення, отож ясно бачити грань, де кінчається ручна праця невільника, а де починається чиста природа мінералу. Це дуже важливо для домашнього музею.

За третього приїзду ми докладно розглянули арку Септімія Севера. На ній зображено численних людей у штанях — тимчасово подоланих варварів. Штани — ознака варварства. Цивілізовані римляни ходили без штанів.

Під рельєфом арки Тіта, який відтворює сцену грабіжницького вносу семисвічника з храму, було крейдою написано кілька слів єврейськими літерами. Я знаю не всі літери єврейської абетки і знаю тільки шість або сім слів єврейської мови. Але крейдяно-гіркий зміст цього речення був нам обом зрозумілий.

Лічильники у римських таксі хворіють на астму. Вони вдихають і видихають за різними типами ритму. Одного разу нас везено з Ватикану до Лятерану, і я спеціально зацікавився способом мислення цього неврівноваженого робота. Цифри скакали приблизно так: 5, тоді відразу 8, тоді, ніби подумавши хвилику, 9, потім знову 9, але зате вже по тому — відразу цілих 17. Коли ми приїхали, лічильник показував щось із чотириста лір. Ми, однак, довіряючи людині більш, ніж машині, звернулися до людини запитальним поглядом. Людина подивилась на нас, на лічильник (який працював собі далі, хоч авто вже й стояло), знов на нас, зробила рух, який, перекладений по-укра-

їнському, означав би чухання потилиці, і промовила з роздумом:

— П'ятсот . . . п'ятсот лір, прошу.

Я показав йому на цифру. Вона дорівнювала десь так 439.

— Ох, винуватий! — з готовістю погодився шофер. — Чотириста тридцять дев'ять, усього чотириста тридцять дев'ять лір.

Ми дали йому п'ятсот і розійшлися друзями.

Римські листоноші ходять пішки. Коли ви очікуєте пошту об одинадцятій ранку, вам її приносять о третій пополудні. І навпаки.

У Ватиканському музеї є кілька експонатів, проти яких спиняться не варт. Їх, щоправда, небагато. Сюди належить картина Матейка «Собеський під Віднем» і майже весь Рафаель.

Зате тут перебуває один з тих нечисленних творів цього останнього, про які можна говорити серйозно. Це «Атенська школа», фреска. Всупереч загальному правилу, вона в оригіналі вражає більш, ніж на репродукції. Перед нею треба не тільки спинитись, а й довго постояти. Окупитись. Її залізна лінійність, її настирливо владна композиція змусять вас подивитись інакшими очима на цього прославленого автора м'якеньких янголят, що у лубочних відбитках висять над мільйонами міщанських ліжок.

Собор святого Петра видно з кожного знесеного пункту, з кожного узвиштя.

Але можна його побачити ще й таким робом. Об'їхавши з нами Рим та околиці, о. Патрило вивіз нас знову на Авентин. Там, навкоши від Василянського монастиря, є між мурами брама. Брама зачичена, але о. Патрило все таки підвів нас до неї, показав на невеличкий круглий отвір і запросив заглянути. А сам відійшов набік, задалегідь певний успіху.

Припавши оком до цієї крихітної дірочки, ви з несподіванки злякаєтесь. Там нема нічого, тільки самий собор Петра. Враження, неначе те, коли дивитись у стереоскоп: ілюзія кольорової, штучно урельєфненої картинки повна.

Але видний у прозорий кружечок собор — справжній.

Цей розділ править за спробу виписати римський ландшафт. Я спробував, бодай натяками, накреслити кордони італійської держави.

*

З метафізичної історії столиць.

Столиця це щось таке, що з усіх сил борсається проти природи і не заспокоюється доти, допоки їй не пощастить оселитися там, де її найменше чекали. Вона нехтує призначеним їй від долі місцем. Столиця це відчайдушне змагання заперечити долю.

У романі «Айвенго» Волтер Скотт пластично зображує ворожду саксонців до державного будівництва норманів. Але що було справжньою столицею норманів? Усе, що завгодно, тільки не старі нормальні осередки острова, не Скон, не Інвернес, не Едінборо.

Якийсь час нормани пробували вкостити головне місто, здається, у Ноттінгемі. Лондон був настільки проти правил, що навіть і ті дерзновенні королі, які поставили вже в нього ногу, другою ногою все таки нащукували бодай подобу компромісу. Володарі з династії Анжу-Плантагенет обрали собі за спорт здобути резиденцію у Провансі. Ланкастери шукали її у Реймсі й Руані. Треба було довго й солідно виганяти англійців з континенту, аж поки вони зрозуміли, що їм будь-що-будь найкраще боротися з природою на власній території.

І так і сталося. Англійці ковтають туман, слабують на сплін і бігунку, називають свою державу «старою сукою» (пор. у романі Олдінгтона «Смерть героя»). За найновіших часів вони задихаються у спеціальній атмосфері, яка утворюється в сполучі острівної мряки з удосконаленими випарами індустрії. Липка речовина просочується не тільки в легені, а й у кістки. У людей макітриться в голові, молоді «рокз» і «модз» накидаються одне на одного, а тоді спільними зусиллями пустошать курорти, тероризують населення своє й чуже.

Англійці зосереджені таки в Лондоні, на злість усім, на злість самим собі. І ще сьогодні шотляндці, коли їм трапиться заїжджий чужинець, виводять його на берег річки, показують натойбіч, на англійську сторону, і пояснюють:

— Он, бачите — там закордон.

Сама порізана морем земля просилася, щоб їй, «низовій землі», Нідерляндам, на керівний осередок став Амстердам. Тут було все: кораблі, купці і Рембрандт. А столицею стала Гага.

Містам з назвою «Амстердам» взагалі не щастило в цьому розумінні. Новий Амстердам розрісся у багатомільйонний Новий Йорк. Але федеральним центром Сполучених Штатів став Вашингтон.

Захопили турки другий Рим, здобули Царгород — чого ще треба, здавалося б? Так ні ж. Столиця модерної Туреччини — Анкара.

Фрідріх II Гогенштауфен, онук Барбаросси, і чути не хотів про вигоди царювання на землі батьків. Він уважав себе за середземноморця і по-німецькому, як твердять, не вмів зв'язати й одного речення доладу. При його дворі постав італійський (і взагалі) сонет. Труна його, як сказано, в Палермо, у Палацовій каплиці.

Сам Барбаросса теж помер не на німецькій землі. Помер він ні на якій землі, помер на воді: втопився у річці. Під кінець життя пристрасть державобудування досягла в нього неминучого у таких випадках абсурдного вивершення. Річка тече в Малій Азії. Барбаросса вирішив був, що його стольним градом має бути Єрусалим.

Пом'янутого Ехнатона не задовольняла ні одна з існуючих метрополій: ні Теби, ні Мемфіс. Він пустився човнами у незнане і на порожньому місці заснував Тел-Амарну. (Про можливе датування цієї події див. вище.)

Олександр народився у македонському місті з назвою Пелла. Він зваювався увесь натовді знаний сьогобіч океану світ. Оскільки і Агени,

і Спарта зникчменіли, чому б не було звеличити якраз прадідне місто, не зробити з нього осередок такої нечуваної співдружності народів? Але де там! Олександра носило від Нілу до Інду, він пробував сил і у професії бога, і в ампліона відлюдника. Щойно під кінець життя знайшов він підхоже, як йому здавалось, місце для здійснення своєї фантазії: у Вавилоні. Протягом років по його смерті розчищувано ще там віковічні руїни, щоб будувати нову Екбатану. Така сильна була інерція цієї смерті: року 317 до н. е. Баруга, невільник з Нарзану, одержав за очисну роботу одну ману срібла. Глиняна табличка у Британському музеї, записана з одного боку клинописом, з другого арамейською мовою, засвідчує фрагмент з життя й діяльності «маленької людини» в імперії Олександровій.

Чингиз-хан підкорив деякі землі, що були невідомі й Олександрові. Рудий Темучін (таке було його «хресне» ім'я) походив з берегів річки Керулен у Монголії. Там йому не сиділось. Він помер неприкаяно, без столиці. Столиці засновували його нащадки: над Волгою, над Каспієм і так далі.

Останній нащадок Чингиз-хана, т. т. актор і режисер Валерій Інкіжинов, коли давав мені одного разу інтерв'ю, сказав про Харків так: «цей протиукраїнський Харків». Найточніше, отже, визначення того, що є істинна столиця. Інкіжинов працював там з іншим конкістадором української культури: Лесем Курбасом. Лесь Курбас побачив світ у Галичині, але там, звісно, ще менше могла бути його столиця.

Галич Данила був — провізорія, тимчасове утилітарне розв'язання справи. З Львова, щоправда, була вже ідея. Але, на ласку Божу, що вони потім з тієї ідеї зробили! Прочитайте лише кілька сторінок із книги надрадника Степана Шаха «Львів — місто моєї молодости», і з вас буде досить, якщо ви хоч трошки об'єктивна людина.

Ті з гетьманів козацької історії, в кого державницькі аспірації існували бодай в ембріональному стані (або вже, може, в рудиментарному, не знаю), виявили не аби яку винахідливість у шуканні місця постою: Черкаси, Хортиця, Базавлук, Чигирин, Батурич, Глухів. Багато чого. Крім одного: крім Києва.

Мати городів руських ніколи, властиво, не була столицею ніякої держави. Діти, що їх вона породжувала, щоразу стриміли кудись від неї вбік. І навіть сьогодні, в найпершій за всю історію соборній Україні, Київ не повна столиця. Вище від нього Москва, де, за геніяльною лєнінською думкою, утворено надстолицю. (Про геніяльність кажу без будь-якої агітації, а просто у переконанні, що її не заперече й ані один розумний ворог Лєніна.)

Надстолиця це те саме, що й столиця, тільки більше можливостями, тобто — з меншою кількістю забобонів та передсудів. Наприклад: Петербург був закладений на чужій, не російській землі. Закладений за всіма законами закладання метрополій. Закон: спершу протестують, потім звикають, потім звеличують і прославляють. Так от,

коли гльорифікація досягла вже такого стану, що про царя Петра годі й слово було сказати без гістерії та без церковнослов'янізмів, то спинити течію в самому розгоні, рішуче пожертвувати «національною гордістю великоросів» і утворити надстолицю для всіх наявних у розпорядимості націй — це й було вміння знехтувати забобон.

(Я й Москву не закликаю любити. Там я одержав, щоправда, вирішну частину своєї освіти, проте таки не всю. Вона мені не мати, я там не народився, а й мій батько, українізований — як сам він свідчить — росіянин, народився теж далеко від неї: у Башкирії. Коли йдеться про любов до міста, про почуття себе в ньому своїм, то як на мене особисто, я Ленінград люблю без порівняння більше, ніж Москву. Але я не це маю на увазі. Я маю на увазі факт, що, плутавши один час дві цілковито різні речі, я вніс був дещо до нашого густопсового націоналізму. Я, звичайно, не каюся, бо що в такому випадкові може допомогти каяття? Просто, коли я тепер над мою помилкою думаю, мені воно видається неймовірно глупо. І тому я хочу, щоб спогад про глупоту ніколи не витерся з моєї пам'яті, щоб до кінця мого життя була мені наука: не плутати двох істотно відмінних речей.)

Я ось що волю сказати. Трагічна провина української, як це називається, національної обмеженості полягала в тому, що обмеженість — попри всі експерименти з Запорожжям та Гетьманщиною — все таки вбачала центр свій у Києві. Що найгірше: центр істотний, внутрішній. Таке тяжіння призвело до накопичення нерозв'язного абсурду. Абсурдний пункт перший: Київ не був заснований поза «чудовою українською природою», а був заснований якраз у самому її лоні. Це означає, що Київ взагалі ніколи не був заснований. Навіть якщо правда, що був князь Олег, що він там якийсь час резидував, що слово «Київ» дійсно править за переклад слова «Стокгольм» (етимосинонімічно воно ніби так), то все-одно й тоді город над Дніпром не був столицею, — бо й князь Олег його не заснував. А що князя Олега, мабуть таки, ніколи не було (принаймні не було так, як його побудовано в літописі), то й норманське виправдання для Києва доводить ся відкинути. Як і всю норманську теорію в цілому.

Київ — культурний центр з неосяжною потенцією. Давати хід потенції у кінетику, розбудовувати його до світового значення, до ролі колишніх Атен і теперішнього Ріо де Жанейро чи Буенос Айресу — обов'язок кожного чесного українця: вдома і закордоном. Але столиця?

Повторюю з усім наголосом: я не агітую за Москву. Я агітую за геніальну думку про надстолицю. Я наполягаю на тому, що якби відбулось не сто тисяч українських революцій, а одна-єдина, якби не було ані урядів, ані партій, ані отаманів, а була об'єднана воля всього великого у своєму трудовому подвизі народу, якби свідомість цієї волі дорівняла світовим значенням свідомості трудового народу російсько-го, — то ніколи б не сталось так, як сталось. Ніколи б не спромігся

Сталін спотворити ідею надстолиці, утворити з неї осереддя отого великодержавного шовінізму, і самого Сталіна ніколи б не було.

Звичайно, починати треба було ще в дев'ятнадцятому сторіччі, коли починали всі люди. Починати треба було, samozрозуміло, з літератури, бо такі «в началі бі слово». Починати не з букваря, а з «истории государства російського», не з «просвіти», а з Гоголя й Достоевського. Це можна було зробити систематично, плянково, спокійно. Експеси з засланням Шевченка не були доконечні. Ось так починати, як то зробили поляки й чехи. І на час світової революції було б те в нас, що треба.

Думаю, однак, що про нас тим часом досить.

Поляки й чехи. Так, але Варшава погоджується бути столицею тільки за умови, що її зватимуть другим Парижем. Нехай імажинарно, проте вона прагне покоїтись таки на чужій території.

Те саме чеська Прага.

Третій другий Париж — Букарешт. Подготів, що ми вже знаємо: література його старша від паризької, вона походить від Овідія.

(Додаток 1964. Після недавньої подорожі де Голля Латинською Америкою є всі шанси, що незабаром постане ще рівно десять других Парижів.)

Париж, отже, має не одну праву руку, а кілька. (Це анекдот. Мені оповідали про одного львівського діяча і про одного його співробітника, званого його правою рукою. За якийсь час назвали мені ще одного співробітника і сказали, мовляв, цей був правою рукою пана професора. Потім так сказали про третього і про четвертого. І я, нарешті, не витримав, рознервувався. Скільки ж може, справді, бути правих рук у пана професора!)

Ну, а сам Париж?

Але Париж, хоч він стоїть і на французькій землі, влаштували всі, кому лиш заманеться, і найменше — природні французи. Я намагався це показати у своєму репортажі 1955 року.

І так само — Рим. Про те було трошки мови в цьому репортажі. Тепер її буде більше.

Рим повинен перестати втручатись у справи Італії, а Італія у справи Риму.

В Італії сьогодні є багато розумних сил, багато розумних людей, відомо й відповідально зосереджених на певній меті. Вони знають свій народ, знають, чого йому бракує, знають, що й хто йому шкодить. Італійська земля, — як і всяка інша земля, — не може без кінця належати тим нечисленним, які не відають (або роблять вигляд, що не відають), для чого Бог сотворив землю. Земля повинна належати тим, хто про це відають. І всі багатства землі теж.

Столицю Італії варт, мабуть, утворити у Мілані. Можливо, треба водночас ще кількох столиць, автономних: Палермо, Кальярі і — коли йдеться про смугу відмінного мовомислення — Больцано, т. т. Бо-

цен. Бо столиці ще, видно, на якийсь час потрібні. (Якщо вони — повертаючись на мить до нас — потрібні й у національних республіках, то нехай, про мене, адміністративним центром України стане Вінниця. На її користь можна б навести багато аргументів. Тільки що я думаю, нам усім, італійцям і не-італійцям, незабаром, — і то либонь дуже незабаром, — передстоять речі, куди важливіші.)

Назріла потреба укласти між італійською державою та Римом угоду про мирне й доброзичливе співіснування. Усе, залежне від Риму, повинен він зробити, щоб сприяти зниканню затьмарености, утвореної штучним сонцем на Сіцилії. Одним з найперших актів такої доброзичливости було б розпорядження для кардинала Руффіні: переїхати з Палермо на почесну пенсію до Риму. (Пропозиція переводити на стан спокою прелатів, у яких, наслідком високого віку, втрачається відчуття реального життя, походить не від мене, а від бельгійського кардинала Сюенена.)

Але що таке, нарешті, Рим?

*

Рим це ось що.

Собор святого Петра, навіть видний у мініятурі дірочки в брамі на Авентині, величезний. Зблизу й усередині він величезний понад людську уяву. Він охоплює не тільки раси й простори, а й зоряні шляхи та галактики.

Це, звичайно, лише в ідеї. У земній дійсності воно ще не так.

З цих просторів насамперед належиться вивести сліди того минулого, яке не вкладається у поняття католицького й християнського, у поняття того, чим є, чим має бути Рим. Із собору конче треба винести зображення всіх тих пап, які, хотівши заволодіти чимсь майном, відлучали власників майна від Церкви і ставили їх поза законом. Також усіх пап, які спонукали різанину між народами, які схвалювали різанину за віру в середині народів. Тих, отже, які «людською кровію торгували» і «рай у найми віддавали». (Шевченко, бувало, висловлювався надзвичайно точно. А те, що один український видавець підніс у дарунок Вселенському Соборові том його творів з вилученим «Єретиком», точно засвідчує неточне уявлення наших католиків про те, що таке католицизм і що таке Рим.)

Рим як імперія об'єднав усе те, що в очах середземноморця було тотожне з цілим світом. Христос, тоді як нарік апостола Петра скелею Церкви, не вказав для нього місця осідку. Але було повнотою логічно, що підніжжям скелі став Рим, якщо оте, мовляв Міцкевич, «керування душами» мало бути світовим. Для того треба було тільки вчинити виворіт, світську владу заступити владою духу, відбути грандіозну пародію на попереднє, тобто — зберегти весь контур і тільки консистенцію його підсилити перетвореним значенням.

На превелике горе, перетворений Рим дуже швидко обернувся на самопародію. Виявилось, що наступники Петра були не готові роз-

різняти між обома типами влади. Ще у попередньому сторіччі, щільно аж до гарібальдійської революції, папа був головою держави, в якій виносили смертні вироки. Коли пап цієї прерогативи позбавили, вони ще й дали санкціонували її для інших, для тих, кого її, на жаль, не позбавили. Після масового вбивства, що його вчинили вояки італійської фашистської держави в Абесінії, папа наказав по церквах цієї держави правити подячний молебень. (Відомість подаю за приміткою у книзі Сарвапаллі Радакрішнана «Зціління віри».)

Отой новий, ніби перший, Рим ганив другий Рим, Візантію, за це-зарепапизм. Як протидію він винайшов папоцезаризм.

З собору Петра конче треба винести пап, чий папоцезаризм був пов'язаний з пролиттям крові. Цього вимагає дух Риму, це треба зробити з тотожних міркувань, з яких перші християни касували ідолів — тих ідолів, що на їх честь влаштовувано криваві жертвоприносини.

Натомість у собор треба внести зображення справжніх католицьких подвижників, Яна Гуса та Джордано Бруно. Цього вимагає послідовність, з якою християнська Церква шанує тих, хто пролили кров за Христа — отже: за істину. Середньовічний аргумент, мовляв, спалення на кострищі правило за покарання смертю «без пролиття крові», треба на весь голос проголосити за нечинний. Масовий садизм, що його плекали під маскою релігійної екстази, підлягає всевітньому демаскуванню з боку Католицької Церкви.

Вилучених пап слід примістити в музеї. Музей це такий простір, де предмети неначе неутралізуються. Там можна розглядати різноманітну зброю, подивляти філігранне мистецтво зброярів, виключаючи з пам'яті факт, що ти дивишся на знаряддя вбивства. Так само, як можна насолоджуватись архітектурним ансамблем площі Синьйорії у Фльоренції, силуючи себе не думати про те, що на цій площі було віддано вогню Савонаролю, що з цих вікон колись гронами звисали трупи (був такий звичай: забитих в'язати мотузками й вивішувати з вікон). Музей це схоронище культури. Культура людства це все ним зроблене мінус його історія.

Але церква — не місце для таких вправ з пам'яттю. У церкві пам'ять повинна бути чиста, і все в ній повинно бути свято.

Ще одна реформа, яка проситься до простору святого Петра: його статую не варт з нагоди соборових нарад одягати у тіяру й ризу з матерії. Поперше, це гвалтовне переміщення стилів, і воно ображає естетичний смак. (Про кіч у церкві див. вище.) Подруге, підсилення врочистости за допомогою шат з матерії личить, можливо, для процесій у місцевостях з такими звичаями, але тут воно мимохіть викликає грайливі думки про матеріалістичний світогляд. І навіть вартовий, який стоїть при тому і показує статую туристам, промовляє, ковтаючи усмішку:

— Облачений з okazji Собору.

Щойно в особі Іоанна XXIII на престіл Петра зійшов папа, на якого людство чекало протягом двох тисяч років і який, нарешті, здобув серце світу.

Я бачив його живого під час свого третього приїзду до Риму. Усі дороги ведуть до Риму тільки в тому випадкові, коли ви саме так спроможетесь туди приїхати втретє.

Антикомуністи розглядають як ненормальне те, що численні комуністи, не зважаючи на знані їм злочини Сталіна, залишились вірні партії. Я не беруся судити, бо ніколи членом партії не був. Але я прошу брати за нормальне, що, не зважаючи на історію Католицької Церкви, я залишаюсь їй вірний. Справа у тому, що й я чекав на Іоанна XXIII. І, благословен будь Боже, дочекався.

Ми бачили й чули його у середу 5. вересня 1962 року, на масовій авдієнції в соборі.

Ми прийшли, як нам радили, за дві години до початку папського виходу. Якби назначена товстою шворкою лінія перед нами, за яку ми вже не могли ступити, пролягала на безпосередньому кордоні між святая святих та профанами, ми, під час просування папи повз нас, опинилися б щільно при його рухомому фундаменті. Але шворка утворювала тільки один бік величезного чотирикутника, протилежну сторону якого наш зір ледве вхоплював. У проміжку зяяла нічия земля.

Розчарування наше ще збільшилося, коли обширні гурти людей, прочани, приведені різнонаціональними організаціями, ні з того ні з сього почали вихоплювати з кишень і торбинок квіточки жовтого кольору і тиснутися з ними до вузького проходу, на якому стояли вартові. Незабаром виявилось, що квітки мала більшість присутніх, бо вже скоро по тому чотирикутник наповнився вщерть, по нашій же, зовнішній стороні залишилась явна меншість — люди без перепусток. Ми в тому числі.

Квітки були вражаюче подібні до осінніх вербових листків. Були тільки голови й ці листки, потужно звіювані докупі невидимим вітром. Листки були вузькі й тонкі, тріпотливі, настирливі. Ми заздрили їм донестями.

Ми заздрили й спинались навшпиньки, наскільки лише можна було. Але раптом виявилось, що це зайво. Папа йшов видний з усіх закутків і неуявлено об'ємний, ішов просто по людських головах або, може, по морю пішки, йшов фронтально, просто на нас. Я не вхопив самого моменту появи з-за одвірка війстя, і я не можу пригадати, чи лунали при тому сурми. Було так: я собі над чимсь в останню хвилину задумався, а тоді вже папа був появлений, був тут, серед нас.

Папа йшов. Овацію я пригадую. Вона котилася хвилями, почавшись, мабуть, із форте-фортисимо і через те, природою речі, на певні секунди слабнувши. Секунди послаблення були життєво-конечні, щоб перевести подих після щойно відбутого вибуху, щоб пережити його і щоб підготувати свій захват до наступного. Не було ані йоти

гістерії в цьому радісному ревінні, ані тині екзальтованого девотства, ані натяку на навіжене крикливство. Папа був з плоти й крові, з неувялено густої плоти й неувялено гарячої крові, і всі тисячі присутніх становили з ним одне ціле, зібрані у ньому, мов у фокусі. Усе пашло здоров'ям тілесним і душевним.

Мені, справді, рідко коли траплялося переживати таку многоту здоров'я на такому розгоні простору. При тому вміст перевищував рамці, розсував їх. Папи було більше, ніж церковних нав, колон і заключених між ними людей. Межа прозороти між повітрям та камінням зникала, нагробки й подобири отих неповноцінних попередників з жорстоких часів Церкви переставали існувати навіть у контурах. На місці примарного минулого вирувало природне й самозрозуміле сучасне. Мітологію широкого, круглого обличчя з великим ротом, з великим носом, з прославленими великими нерівної форми вухами, що неодоладно виставали з-під білого кружечка шапчини, — мітологію можна було вловити на-лету, як соковито вимовлене слово, як виразно прочитане речення, як добре підкинутий утору замашний ціпок.

Що він може аж так наповнювати й переповнювати простір та час, напочатку справило несподіванку передусім для самого Іоанна ХХІІІ, людини, на зріст невеличкої, м'ясистої, майже квадратної. Щойно коли шестя завершило під прямим кутом і рушило по лінії тієї фатальної линви, яка тягнулася так безмежно далеко від нас, наглухо заслонена людськими потилицями, щойно коли виявилось, що папа не йде, не височить, а таки сидить на своїх ношах, щойно тоді, коли він, посуваючись у профіль, але раз-у-раз обертаючись у нашу сторону повним фасом, розсівав м'якою лапатою рукою благословення, ми дістали бодай приблизне уявлення про дійсні розміри його постаті. Ці вуха служили йому за найпереконливіший аргумент, як він, бувало, вказував на себе у дзеркало і запевняв наближених, мовляв, він зовсім, зовсім негарний. Тепер, бачивши його у профіль дещо зменшеним, оцінювавши чудо цієї оберненої перспективи, ми могли собі уявити, як трудно було йому звикнути казати на себе «Ми», як він і досі часом прокидається вночі, вражений приснилою думкою, і вирішує ту думку при першій же авдієнції обговорити з... папою!

Шестя спинилося. Сидіння з папою на підвищенні. Папа звідкись виймає сувій паперу і повільно його розгортає. Я раптом помічаю, що дивлюсь на нього в бінокль — його нам дав, здається, бельгійський священник, який стоїть за нами і, взявши мою дружину за французенку, старається пристосуватись до її вимови.

Але й бінокль непотрібний. У нього видно тільки рухомі щелепи й частину носа, більш нічого. Я з уклоном передаю побільшуване скло люб'язному патерові, не турбуючись про те, чи воно йому справді належить, і, вже не зводячись навшпиньки, дивлюсь просто себе, у перспективу, в поширенні якої промовляє людина.

Іоанн читає з сувою французький текст. Мову він знає досконало

і саме тому, з поваги до неї, вимовляє її слова помалу, ваговито. У тексті стоїть привітання одній з груп, а також про задуманий папою Вселенський Собор. Про Собор там говориться переконливо, але офіційно, як то й повинно говоритись у писаному від руки або надрукованому на машинці тексті.

Потім папа скручує сувій, ховає його і заходжується оповідати про Собор своїми словами. Свої слова — італійські. Мову й цю він знає досконало, отож, саме з поваги до неї, бере відразу притаманний темп.

Голос папи Іоанна був уже нам знаний з його виступів у радіо, зокрема з його великодніх промов і привітань. Як це в нього розкішно виходило:

— По-українськи: Христос Воскрес!

Голос, природно поставлений, у зародку такий самий, як у того римського продавця напоїв, що в антрактах у термах Каракаллі викуував «кафе кальдо», але він з подоланим римським етнографізмом, доведений до римської універсальности. З голосу цієї людині не можна дати вісімдесят років, можна дати сорок-п'ятдесят. Тембр повнозвучий, успадкована інтонація звисочена до радісної обов'язковости. З кожним пересиланим в етер благословенням Елізабет Котмаєр, лютеранка, незмінно схилилася разом зо мною і христилась. І від такого не міг би утриматись ані мохаммеданин, ані одвертий паганин, ані переконаний атеїст. Бо навіть з найдисциплінованішою силою волі неможливо втриматись у рівновазі, коли тобі так наполегливо, так з усієї істоти, таким проймаючим голосом бажають добра.

І от тут цей голос без посередництва електричного струму, лиш ледь підтриманий і підсилений соборними голосниками, голос воочію і воушню. Він спочатку, протягом кількох перших хвилин цієї другої, імпровізованої частини виступу перебуває у диспропорції з вистаттю тіла. Голос неузгіднений з тілом, голос вібрує і закликає, тіло поважно покоїться у кріслі. Але так тільки перші хвилини. Незабаром до акустики починає достосовуватись і оптика. Погляньте лишень на руку, на ту, що видна сюди нам, на праву. Вона, здається, рухнулась. Чи ні? Може, й справді ні, бо ось вона видна зовсім добре, і вона таки тримається бильця крісла. Тримається міцно. Тримається відчайдушно. Відчайдушно, бо — гай-гай! Ану спробуйте англійця, який говорить, змусити жестикулювати — у вас нічого не вийде. І так само нічого не вийде, якщо ви спробуєте присилувати тримати руки за спиною розмовленого італійця, хоч би цей італієць і виріс у перфектного римлянина. Нічого не вийде. Рука звелась ніби ненароком, знов ухопилась бильця, знов звелась — і вже менше ненароком, — звелась, простягнулась наперед, описала коло, випросталась у долоні, зібрала пальці у жменю і ще раз випросталась. Павзи між рухом та безрухом дедалі меншають. Рука вступає повнотою в дію, наздоганяє голос, надолужує прогаяне. Корпус нахиляється вперед, до слухачів.

Рука працює у гармонії з голосом. Зводиться друга рука на допомогу, лівиця. Обидві руки розпросторюються, складаються одна з одною, утворюють овал, коло, розходяться під кутом, і це вже новий начерк благословення, його робоча гіпотеза.

Цю людину можна любити до сліз.

Але ось усі навколо всміхаються. Зазирають людині в очі й усміхаються до неї. Включно з папськими носіями. То ж бо їм цей народний понтифекс максимум, з огляду на важчу свою комплекцію, з огляду на дужчу, ніж у попередника, силу притягання до землі, збільшив винагороду за труд урочистого ношення його особи. Всміхаються усі. І це, дійсно, ще краще, ніж плакати.

Людина говорить не лише з серця, а й із знанням та вмінням. Її руки не тільки темпераментні, але й фахові. Так говорить кваліфікований коваль про властивості металю та способи його опрацювання. Так висловлюється доброзичливий літературний критик, коли він прагне розкрити читачеві структуру й характер розгляданого твору.

Людина говорить про структуру й характер любови, про конструкції вселюдського порозуміння, про побудови миру на землі.

*

Рим це те, що покликане завершити історичний період людського життя і перетворити його на літопис світового благодіяння. Без невинного, отже, честолюбства, без трафаретного насильства сильних над слабими, білих над не-білими, а отак просто, творчо, хороше, по-робочому. Бо є столиці й надстолиці, нації і наднації, є партії, уряди, системи й блоки, є заангажовані, є озброєні, є нейтральні. Є надміру бундючні й надміру смиренні. І за всім є те, що в поета називається: люди на землі.

У мене свій власний рахунок Римам. Їх, щоправда, також три, і в мене четвертого теж не буде.

Мої Рими такі.

Перший Рим показав у повному зарисі можливість для людей різного кольору й відмінних думок співіснувати в одній сім'ї. Він упав, бо не знав, що далі робити з своєю владою. Різноманітність і терпимість зробили владу безглуздою.

Другий одержав ідею звище. Він мав перейти всі сто вісімдесят градусів преображення. Був великий початок. Був час Нового Заповіту, верем'я світла, доба гностиків, доба знаючих, пора кумранських, сирійських, понтійських, олександрійських, картагенських, гальських, готських сподівань. Але історія почалася наново. Історія: спрага влади, війна, вбивство. Бо що таке інакше історія, і кому під силу кинути каменем у це твердження?

Так от, третій Рим це заперечення історії. Третій Рим — усвідомлена відмова від історії на благо людей на землі, подолання історії немірною силою добра.

Хоч скільки б разів я ще завітав у Вічне Місто, іншої дороги до нього, ніж та, у грандіозній перспективі якої невеличкий м'ясистий чоловік із широким обличчям і робітничими руками закликав людей любити одні одних, — для мене не буде.

Якщо вам пощастить ось таким робом приїхати до Риму втретє, то ви також не бажатимете ніякого четвертого. Ви станете повноправним учасником третього.

Подорожуючи Італією, ви повсюдно зустрінете гостинність. Вас вітатимуть і ласкаво запрошуватимуть. Але ви все-одно залишитесь заїжджим, прибулим, подорожнім, ви так чи так будете «страньєро» і «форестьєро».

Вступивши до Риму, ви можете й далі мати за собою вдома ваше власне головне місто, головне місто вашої батьківщини. З нею вам не варт поривати душевних зв'язків. Але в Римі вам стане раптом легко від свідомості, що на вас чекають без порівняння важчі завдання. Хто б ви не були, там ви свій.

Згори, з Палатину незоре місто можна гладити по кущавій голові. Вона цупка і м'яка водночас.

Кольо́сеум звідти — розкритою книгою.

Дихання історії можна простежити в Римі лініями, що проходять у заглибинах між його пагорбами. Сім. Сьогодні: дванадцять. Величезні відстані: легені.

Але повітря пливе до осередку, до пункту нуль. Історія переходить. Рим стоїть повіки.

*

Додаток 1963.

Папа Іоанн помер у понеділок 3. червня 1963 року. Стан агонії тривав кілька днів і кілька ночей, проте так, що коли папа повертався до життя, він повертався й до свого нескаламученого здоров'я. На кілька годин, на кілька хвилин.

З усіх моїх літературних творів найслабший — мій щоденник. Я проваджу його нерівно, пропускаючи розмашні проміжки часу й видатні події. Мені рідко щастить на ньому зосередитись, і я, виконуючи обов'язок його писати, раз-у-раз погоджуюсь на компроміс пласкоти.

Тож якщо я у цьому репортажі цитую свій щоденник, то роблю я це виключно з тих мотивів, що цитовані місця — записи, зроблені автентично: на місці або ж у синхронізації з нотованим.

Оце останнє, синхронізація з нотованим, стосується до наступних декількох виписок. Їх роблено під час, коли вмирання папи сягнуло у свою високу фазу. 1. червня ми з дружиною мали їхати до Бремену, на щодворічний з'їзд розгалуженої родини Котмаєрів та інших, покровнених з нею. Я сидів усю ніч перед тим, бо в мене була термінова праця. Я працював і слухав Ватикан. Кожні п'ятнадцять хвилин радіо подавало різними мовами найновіші звідомлення про

стан кризи. З тих мов, що їх я міг розуміти, в мене занотовано таке:

«п'ятниця 31. травня. 22,10 год. останні хвилини Папи.

... образ на поштовій марці тут угорі: людина в останніх своїх хвилинах. але цієї хвилини ще жива.»

(Мова про ватиканську поштову марку, зняту мною з одного листа й наліплена над записом у щоденнику.)

«уночі на суботу 1. червня. 2,56 год. поворот свідомости. прокинувся. всіх пізнав. і поблагословив.

тс. 3,40 год. кінець ще не настав.

... тс. 4 год. щойно з Ватикану по-польському. подробиці до опричтомління: перший жест: благословення всім присутнім. назвав своїх братів кожного на ім'я, подякував лікарям. а одному з них жартома сказав: «о! так я ще живий!»

... тс. 5,20 год. Ватикан (по-німецькому): часто обіймає братів і сестру і розмовляє з ними бергамаським діалектом.»

У всякому іншому випадку нотатки такого роду правлять для письменника лише за умовні позначки, стенографічні закарлочки, з яких він потім (якщо він справжній письменник) робить щось вивірено путне. У своєму зафіксованому вигляді вони, поза тим, жодної вартости не мають. Але тут інакша річ. Мені особисто вони дорогі й як вони є. Коли я їх перечитую тепер, я відчуваю те, що людині так до розпачу рідко дається відчути: спинений час.

Бо ось пізніший запис, у п'ятницю 14. червня, по повероті з Бремену. Він округліший тому, що вже носить ознаки стилізації, т. т. час у ньому знову вступає в свої права:

«десять років тому помер Сталін. на цих двох смертях можна точно перевірити об'єм та обшир свободної людської волі. як чоловік спроможен усе від нього залежне зробити щоб його ненавиділи. і як спроможен діяти так щоб ніхто — достойно ніхто — не здолав сказати про нього лихого слова в його велику годину.»

Та, зрештою, справа не у стилі. Точніше: справа у тому, чи, не зважаючи на стиль, пощастить письменникові переконати читача. Нехай читач судить сам, чи вдалося мені тим або тим робом переконати його у дійсності мого героя. Я ж хочу сказати тут ще таке.

Я хочу на кількох ілюстраціях показати: про головного героя мого репортажу справді ніхто не спромігся вимовити злого слова.

Що про Іоанна з любов'ю говорили лютерани, англіканці й сектанти, що наш янголічно-православний Барка назвав його Доброми-словом — у тому нічого дивного. Що покійний папа сказав був високому шинтоїстському духовникові, ми, мовляв, віримо з вами в одного й того самого Бога, і шинтоїст із ним погодився: нема нічого дивного, зрештою, й у цьому. Але ось ліві. Письменниця Наталія Гінзбург: «Я ніколи б і не повірила, що спроможна полюбити якогонебудь папу.» Професор літератури в римському університеті Джакомо Де Бенедетті: «Може бути так, що проминуть сторіччя перше, ніж прийде

знову такий папа, як цей. Євреї, комуністи, атеїсти, усі його оплакують.» Літератор Леоніда Репачі: «Доля здолала людину, яка вірила в людину, в поліпшення людських взаємин, у можливість зближення між народами світу. Через те його полюбili понад кордонами, всюди там, де людина бореться за своє майбутнє, за своє життя, за свої ідеї, за свою цивілізацію.» Соціаліст П'єтро Ненні (чию партію стурбована судьбами Італії україномовна радіостанція Ватикану назвала якось «посестрою комуністичної партії»!): «Не знаю, чи це діло буде продовжене, чи ні, проте у багатьох своїх аспектах і у засудженні фанатизму воно либонь уже невідкличне.» Справді комуністична «Уніта» з 1. червня, через усю першу сторінку: «Іоанн XXIII умирає — вигасає життя великого папи, великої особистості сучасної історії.» Нарешті, сам Пальміро Тольятті: «Роля, яка йому припала, на чолі установи, що охоплює всю землю, у світі, що сьогодні розривається ваговитими й драматичними суперечностями, розколинами, розламами, була по-справжньому важка. За дійсну, актуальну, пекучу проблему дня править нині — повернути людському родові його єдність у взаємному порозумінні між усіма народами й у мирі. Це він заходився робити на новий риб, з великою сміливістю і у своїх засадничих, для долі людства вирішних аспектах.» І Рада Микитівна Аджубей, прийнята з своїм чоловіком на приватній авдієнції, вражена до дна душі, розповідала журналістам про великі трудящі руки папи...

Своє «достотно ніхто» я писав, ще не мавши цієї обсяжної колекції, що з неї вибрав тут лише крихітку. Тож виходить, що такі дійсно ніхто не здужав видушити з себе й краплі злости?

Так, дійсно ніхто. Ані за життя, ані в годину смерті. Добро — найстрашніша зброя, проти якої нема рятунку, і папа володів цією зброєю зроду й усією істотою.

Як не подолана ще історія у навах собору Петра німіла й розчинювалась у повітрі, коли він переступав поріг, так і всі сучасні незадоволені, якщо й пробували щось пробелькотати, потрапляли у позицію доценту засвітлених негативів, на яких тільки ледь-ледь знати конфігурацію розтулених беззвучних ротів. Так було, поки ще він ходив, промовляв, діяв. Звуки затанцювали на мембрані щойно тоді, коли його земний рух остаточно перестав бути.

Хто вони, оті незадоволені? Ті, насамперед, які були понад усі міри задоволені 28. жовтня 1958 року. Їм тоді поталанило звести незримю круговою порукою на апостольський престіл саме того, кого вони, спантелечені смертю П'єра XII і не підготовані до вибору нового справжнього папи, призначили на ролю з перехідним завданням «якось то та буде». З усіх він видавався найменш «папабіле», найменш «папоспроможним». Ці люди, які вірять у всякі можливі чудеса, не передбачили саме того чуда, що у дійсності сталося. Отож, яке могло бути задоволення з такого дива?

Ті, подруге, які Рим плутають з Бережанами, які не добачають

відстані між географічними та хронологічними точками. Ті, для яких усе на світі міряється з наріжного каменя «міста моєї молодости».

Українці у цьому найвільнішому світі здавна відомі з двох речей.

Коли збираються на з'їзд профспілки світу, коли вдаються до важливих нарад біологи з нобелівськими прізвищами, коли треба відбути грошову збірку для гуманного підприємства патера Піра, коли зважуються можливості нової техніки роману, коли виникає потреба в лікарях не тільки для нью-йоркських забав, а й для шпиталю Альберта Швайцера у Лямбарені, і коли постає конечність готувати студентів богослов'я не тільки для недільних проповідей, а й для вміння читати кумранські фрагменти, — всюди там нашого брата й духу нема. І це по десятиріччях еміграції, при немірних можливостях зворушити світ чимсь ще, крім національних «академій» та скарг на бездержавне існування.

Зате коли денебудь активізується діло непохвальне, — о, там наші задні не пасуть! Тоді така солідарність, що й держави непотрібно.

З почуттям, яке сам не вмів визначити, цитую з бюлетеня Українського пресового бюро «Вісті з Риму», ч. 2, 30. вересня 1963:

«У Папи Івана XXIII, наприклад, порив до здійснення якоїсь великої ідеї, що є сам у собі надзвичайно великою духовою цінністю, не завжди мав терпеливість злучитись з глибокою всебічною обдуманістю, з точною відповідністю до конкретних обставин подій і людей, з усією тою обережністю, що є конечною на те, щоб противник не використав пророблених Ним кроків для зміцнення своїх ворожих позицій. Папа Павло VI-ий, з однієї сторони розуміє всю важливість задумів, що зродились у душі Папи Івана XXIII, особливо скликання Вселенського Собору, з другої ж є свідомий тих практичних недотягнень свого Попередника, про які ми натякнули...» (ст. ст. 3-4).

Не беру на себе відповідальности ні за пунктуацію в цитаті, ні за чарівне поєднання слів «порив... не завжди мав терпеливість злучитись». Беру на себе відповідальність унаочнити одне з «практичних недотягнень» Іоанна XXIII. Воно таке, що, здавалось би, мало стосуватися редактора, коректора й цензора «Вістей з Риму» безпосередньо. Дозволю собі, отже, нагадати: доброта цієї людини здужала розтопити навіть залізо сталінських законів, які, за інерцією, тримали в ув'язненні нашого Владика Первоієрарха.

Я не хемік, тим і не знаю, чи так зване абсолютне чорне тіло має градації у відтінках. Зате, як ляк, я знаю, що чорнота невдячності може грати всіма спектрами кольорів під знаком мінус.

Авжеж, можна б такого взагалі не брати до уваги. Можна зберігати переконання, що, як то говорить, на дальшу мету намагання зробити з Іоанна XXIII посмертно несерйозну фігуру — не витримає проби часу. Можна б і припустити таке: ці люди, оскільки вони так чи так робитимуть тільки те, що їм накажуть, при відповідній зміні режиму знову запопадуться хвалити й «нетерпеливого» папу.

Але мені з того немає втіхи. Мені, навпаки, від можливості такого припущення сумно. Це не мій Рим.

*

Додаток 1964.

Не мій Рим і спом'януті україномовні радіопересилання з Ватикану.

Кожні п'ятнадцять хвилин діяльності цієї установи (чотири рази на тиждень) містять у собі таку щерть усього, що воно дало б теми для не одної докторської дисертації.

Власне, тут була б для мене велика нагода. Серед української еліти числиться магістер Данилів. Він європеець, і тому зветься він не Хведір, навіть не Федір, а зовсім Теодор. Так от, магістер Теодор Данилів дуже влучно колись підмітив, мовляв, Костецький не посідає жодного наукового ступеня, а отак просто прочитав собі чоловік книжечок, та й годі. Ну, так я присягаюся: якби в мене знайшовся час повнотою присвятитися цим ватиканським україномовленням, я здобув би щось на полі науки — став би жерцем її щонайменше такого щабля, як магістер Данилів. Бо, повторюю, тут — справді золоте дно.

На жаль, нема змоги. Я мушу вже скорочуватися, мислити теоріями, ба й не образами, а, як на Вселенському Соборі, схемами. Пототів, що репортаж, суттю, закінчився.

Крім того, наукове звання зобов'язує до етикету супроти існуючих шкіл та напрямків, а також до читання понадпрограмової літератури. Куди легше: дійсно, отак собі, по-простому, по-невченому.

Отож, до радіопересилань.

Тут образ миру на землі геть своєрідний. Коли йдеться про звідомлення з Вселенського Собору, то мир — категоричний імператив.

Другий Ватиканський Вселенський Собор на третій своїй сесії (особливо у жовтні місяці) досяг критичної фази. Залаштункові змагання реакційної групи його отців набрали такої потужності, що їх не можна вже було приховати від світу ніякими силами. Протести прогресивних єпископів залунали на весь голос. Пристрасті несподівано завирували в душах, підбудованих твердою церковною дисципліною. Модератори Собору опинилися перед konieczністю приступити до виконання своєї ролі у найфізичнішому розумінні. (Немає ради, таки додаткова література. Модератори в атомовій фізиці, за енциклопедією: «Гальма щодо нейтронів, які наслідком своїх особливих властивостей — інерція реакцій супроти вільних нейтронів — мають спромогу ті дуже швидкі — бл. 30 000 кілометрів на секунду — нейтрони, що звільнюються при розщепленні ядра урану 235, прийняттям їхньої ударної енергії гальмувати з такою силою, аж поки їхня швидкість набере бажаної, вельми незначної вартости, за якої нейтрони багато легше нашаровують собі дальші ядра урану 235, продовжують їхнє розщеплення і тим уможливають ланцюгову реакцію. За модератори правлять найпершою мірою графіт і важка вода.»)

Усе це стало відомо звідусіль: з радіо і з преси, з лаконічних

вісток і з стурбованих коментарів. Усім вірним і всім невірним щотижня розповідав про стан речі гострий на слово патер Маріо фон Галлі. Розповідали, зрештою, і ватиканські передачі, усіма можливими мовами. Усіма — крім української.

Тут бо панувала тиша й благодать. Слухавши ці пересилання, можна було собі скласти уявлення про основний настрій Собору як про тотально ягничий, коли то всі з усіма лише згоджуються й одні одних гармонійно доповнюють.

Так було, наприклад, судьбоносного дня 13. жовтня. Коли римська курія, цей бич божий Католицької Церкви та її Вселенського Собору, утворила таку щільну атмосферу, в якій годі було взагалі вже будь-яке розумне слово вимовити, п'ятнадцятеро владик не витримали, зібрались у помешканні кардинала Фрінгса, уклали меморандум і подали його папі. Саме того дня довідався про це весь світ. Саме того дня український диктор змальовував особливо ідилічну картинку.

Він повідав того дня, як один український владика хвалив соборову схему про Церкву за те, що в ній добре узгіднені земні та есхатологічні моменти. (Це принаймні могли більш-менш без труду зрозуміти в Києві, для якого, як то можна вивести з часових заповідань диктора, і призначаються найпершою чергою ці передачі. Бо були справи, які у Києві розуміли з трудом, а то й зовсім ні. З терміном «пасторальний» там, поза всяким сумнівом, щоразу постає заковика, тому що він, за прийнятим більшістю українців значенням, стосується тільки до спеціальних балетних вистав у костюмах і перуках стилю рококо. Ще важче було нашим землякам удома збагнути, чому коли святі у небі співпрацюють з живими на землі, то це має саме христологічний характер, — і що таке взагалі христологічний характер. А вже цілком годі було їм щось виснувати, коли вони почули, що молитва «Іже херувими», — текст якої український владика у своєму виступі проказав повнотою, бо, видно, латинські владика не мали про неї ніякого уявлення, — що ця молитва несе у собі парусійну ідею. Бо звідки ж їм, непросвіченим, знати, що таке парусійна ідея? Як на мене, то я, звичайно, розумів. Я маю фантазію, і мені досить легко перенестись у римські Бережани, десь так у рік 1934 абоццо. Втім, про мовомислення ще окремо далі.) Будь-що-будь, а конфлікт у Римі, як бачимо, 13. жовтня не мав місця. Усе було лагідно.

Щоб уникнути конфлікту і з тими, хто прагнуть спинятися на схемах докладніше, і з тими, хто наполягають на їх рівномірно-прискореному голосуванні, наше радіо воліє взагалі оминати справжні теми соборових нарад. Коли найвищі церковні достойники вдалися були до мало достойної теми про те, який би остаточний титул вигадати для Діви Марії: «Матір Церкви», «Матір усіх людей», «Марія Посередниця», «Марія, Заступниця та Помічниця християн», «Марія, Матір усіх віруючих» тощо, тощо (бо треба було так зробити, щоб

надмірним звеличенням не зразити протестантів, а надмірним зниженням не насторожити православних), — то україномовне радіо подало, мовляв, інший український владика... Ні, він не заявив до відома всіх, що Матір Божа є Матір Божа і дискусії не підлягає. Він просто запропонував ще один титул: «Марія Покрова».

У неділю 27. вересня, коли все навкруги тремтіло від сперечань про дійсно актуальні справи, такі, як свобода віровизнань і ставлення до євреїв, наш незатямлений диктор усі покладені йому п'ятнадцять хвилин розповідав про голову св. Андрія Первозванного. П'ять хвилин, отже цілу третину відведеного часу, він присвятив на те саме ще й у четвер 1. жовтня.

(Тут доводиться знову звернутися до способу дужок. Майже синхроністично, проте так, що диктор міг уже про факт знати, у суботу 26. вересня, коли цю голову саме привезли до Патрасу, грецький учений Ніколас Томадакіс опублікував статтю в газеті «Катімеріні», в якій висловив сумніви щодо її автентичності. З усього серця пожалкував він, чому його Православна Церква не порадилась експертів перед тим, як просити голову з Риму назад. І чому, справді, цього не зроблено? Невже якби електронна аналіза виявила анахронізм, показала, що голова не належить первоапостолові, то від того захитався б християнський світогляд? До теми, чи шкодить наука вірі: Теллар де Шарден, геніальний католицький науковець, який провів рису між клерикалізмом та теологічним образом світу, наполягав на тому, мовляв, оскільки — цитую з післямови Шміца-Моормана в найновішому виборі його розвідок у німецькому перекладі — «творення править за діло Боже, то богослов не має права нехтувати найдрібнішою правдою, стосовною до цього діла». Я маю фотографії традиційної голови св. Андрія, і на мою скромну думку, вона сумнівна вже хоча б тому, що в обличчі ані сліду семітських рис. Воно радше германське. Цей чоловік, якому за життя, може, й не рубали голови, був схожий на Карла Великого з відомої луврської кінної статуетки і на того гота, якого в цілості кілька років тому знайшли робітники у торфовищі.)

Так, отже, мир і злагода.

Зовсім інакше там, де миру треба справді, треба настійно. Мова про царину, в якій диктор чуває обов'язок бути войовничим: про боротьбу з так званим матеріалістичним світоглядом.

Що воно таке, оте воювання двох світоглядів? За різних часів воно являло відмінні речі з відмінною кваліфікацією. Сьогодні це цілковите безглуздя без дна й без покривки. Воно безглуздіше за чехарду, яка, хоч і теж принципово не має виглядів на розумне закінчення, все ж таки приносить учасникам бодай радісні емоції. Борюкання з грімкою назвою «ідеологічний бій» не дає ніякої радості ні одній із сторін, не породжує взагалі ніяких почуттів, крім почуття роздрагування, бо, будучи слуховим свідком бою, відчуваєш безперервно, що говориться щось абсолютно не те.

Схематизую приклади. Ідеологічний борець із радіостанції повчає тих, хто твердять, мовляв, не Бог сотворив природу, а природа сама зробилась. Як повчає? Порівняннями. В одній минулорічній передачі (на превеликий жаль, я пропустив записати день її звукової дійсності) він порівняв досконалий устрій осиноного жала з далекими від прецизности вістрями, що їх виготовляє людина. Що з того слідує? Щось, що було б страшне, якби не було таке глупе. Відомо, що, на відміну від бджоли, яка, вжаливши раз, гине, оса може вражати без кінця. Людина кілька днів поскиглить, кілька днів по тому почухається, та й діло з кінцем. Але коли оса діткне рівну собі комаху, то комасі буде з того смерть. Отже — що? Бог творить кращі знаряддя вбивства, ніж людина, Бог майстерно пристосував природу для взаємного нищення, чи як?

Таке буває, коли керуються міркуваннями провінційного екзегета, коли не враховують, що над питаннями механіки та свобідної волі б'ються як не як кращі голови і що, в усякому разі в Києві, на ті речі мають таки переконливіші пояснення.

Не ліпше буває, коли на римській «руській вулиці» пробують християнство ушляхетнювати історією та культурою. У п'ятницю 25. вересня читано великий список людей науки, діяльність яких могла мати місце лише завдяки існуванню християнської Церкви. У спискові числились Галілей та Айнштайн. Ні, я не недочув і не описався: точно — Галілей і Айнштайн. Воно, звичайно, при бажанні можна й так сказати. Відкриття Галілея, авжеж, сподіялися церковною справою, бо, приміром, ватиканська обсерваторія за наших днів — незаперечний факт. Тільки що тут, хоч не хоч, виникає додаткове питання: скільки ж неоцінених прислуг християнській Церкві міг би ще зробити Галілей, якби християнська Церква не... Що «не» — широко відомо навіть і з серйозних католицьких підручників. Ну, а Айнштайн? Може бути, може бути. Лише, знову ж таки, незрозуміло, чому наш диктор, коли бажає вжити особливо сильного виразу, то каже: «Отаке релятивістичне думання!» (І знову мушу вдагтися до дужок. Піклування про те, щоб адоптувати все на світі, з чого тільки можи вирости користь, приносить подивугідні результати. Робивши огляди «католицької преси», радіостанція включає в цю рубрику всяке друковане українське слово, яке з'являється у Західньому світі, отже, не тільки «Християнський голос», а й «Свободу», «Гомін України», «Шлях перемоги», ба навіть Ярів Славутичів альманах «Північне сяйво»!)

На який ґрунт падають такі зерна, який склад і які властивості ґрунту?

Офіційно він іменується, отже, матеріялістичним: і тут, і там. Уся справа лише в тому, що термін сьогодні і термін тогочас не збігаються. У нашому радіо, казавши «матеріялізм», мають на увазі гонитву за життєвими вигодами як рушійну силу, т. т. те, чого у

«матеріалістичному» суспільстві не було і нема. Там поняття матеріалістичного та ідеалістичного існують виключно, щоб розрізнити два погляди на причину постання світу (або світів). Тут, своєю чергою, «ідеалістичний» це той, хто закочує очі під лоба, без кінця деклямує і завиває, хтось, неодмінно астеничної будови, неодмінно з шіллерівським носом, і як його ще собі уявляє українське захолюстя.

З певного часу, щоправда, коли на тиск життя вже не можна було не реагувати, у наських змаганнях помітні спроби поправок. Хтось дальновидніший пояснив нашим дикторам, що справа не тільки у «віддаванні ся змісловим приемностям», а й ще у чомусь. Ну так, але від тих пояснень дротики у пропагандивному апараті ще більше переплутались. Кожне чергове пересилання з ідеологічною темою — черговий скандал.

Схематизую ще раз. У пересиланні 15. листопада 1963 було говорено про душу. Було говорено, що вона безсмертна. Доказ був такий: людина протягом усього життя, від дитинства до старости, свідомо сама себе в тому розумінні, що свідомість її незмінна, у той час як тіло її (молекули) змінюється. Час виходив, і диктор попередив (дослівно): «Дальші докази існування душі подамо в наступну п'ятницю.» Наступна п'ятниця (22. листопада) настала, і диктор справді подавав дальші докази. Дальше вихвалювано душу і дальше ганено тіло, «призначене на поступове нидіння». І ще настала п'ятниця — 29. листопада. І це вже, як і треба було сподіватися, наступила п'ятниця мовомисленного хаосу.

Вихідна концепція була: людина відрізняється від тварини тим, що коли ця остання створена за родами, без душі, але з даром успадкування, людина створена з душею, але зате без спадковости. Молода група мурашок, відокремившись від старої, відбудувала б мурашник. Люди — ні. Доля людини така: за «святим автором», душа її походить безпосередньо від Бога. Душа могла б існувати окремо як «субстанція», проте Богові «сподобалося» поєднати її з тілом.

Не тільки в мене, а й у кожного, хто ще не захистив докторату, при слуханні таких коментарів до Божого твору виникає шереха неunikненних питань. Якщо змінюються тільки клітини тіла, якщо душа весь час та сама, то чому не той самий її досвід, чому він потребує щоразового поновлення, коли виникає потреба «відбудувати мурашник»? Чому досвід не існує спадчиною у тій самій вічності, в якій перебуває душа? І чому саме тілу припала така халепка по тому, як Бог поєднав його з душею? Адже це сталося ще до гріхопадіння, тож обидва Божі компоненти людини мали б бути, скажімо так, рівночисті? А якщо ні, то що: виходить, Бог знав наперед, що наділяє людину чимсь нетривким, двозначним, чимсь високою мірою підозрливим? Чи, може, Бог того не знав? У писаному тексті Біблії, справді, сказано, що не знав (Бут. 6, 3; 5 — 7). Але тоді виникає нове питання: що про все те знає несвятий автор з україномовної ватиканської ра-

діовисильні? А якщо не знає, то чого ж так страшно запопадається бичувати плоть, а не знайде собі приемнішого клопоту?

«Я мушу бути спершу інтелігентний, бо інакше я не зможу бути слухняний», — переконливо витукнув на 80-му з'їзді німецьких католиків у Штуттгарті, в неділю 6. вересня 1964, о. Маріо фон Галлі. А бути інтелігентним, це ж і є оте цитоване: не мати права «нехтувати найдрібнішою правдою».

Тим часом спитайте нашого слухняного католицького інтелігента, що він знає про справжні правди. Спитайте його, що він знає, наприклад, про ті гідні великої пошани намагання замирити догму з здоровим глуздом і припинити вигадану війну між духом та матерією, намагання, звані у минулому сторіччі «лібералізмом» і «модернізмом», — що він вам відповість, наш інтелігент? Найбільше, про що він знає, це — про накладену на духівництво обов'язкову «присягу проти модернізму». (Неймовірна шкода, що присягу цю судилося укласти саме Пієві Х, з якого був добрий і всіма люблений папа.) Та й то як знає? Ось саме так, як знав про заборону куматися з нечистою силою охрищуваний у VIII сторіччі варвар, коли його неволили примовляти так званою франконською обітницею: «Форзаххісту унгольдун?» — «Іх фурзахху.» («Чи зрекаєшся ти чорта?» — «Зрекаюсь.»)

Ідеалізм і матеріалізм! Скільки прекрасних, розумно обґрунтованих доказів усеприсутности Божої там, де за звичкою вимовляються порожні слова, могли б дати релігії подивугідні об'явлення природничих наук, якби релігія так довго, та куперто не вбачала в цих об'явленнях діла дияволов! Ця задавлена, закорінена, заїла недовіра просто незбагненна. Уже з отого — сьогодні в науці: давно банального — обводу кола, у безконечному побільшуванні якого Миколай Кузанський прознав перетворення у пряму лінію, можна було знайти слова для пояснення, що таке вічність. Слова, куди простіші й зрозуміліші, ніж ті, якими безуспішно оперують і досі. А й не казати, що засобами модерної фізики та математики церковні догми можна без порівняння приступніше довести для людських мас і тим звільнити їх від непосильних головокруток.

Ідеалізм і матеріалізм. Свою німецькомовну працю про семантичні проблеми у слов'янських перекладах з Шекспіра, я, серед інших, надіслав професорові Гайзенберґові, авторові формули універсуму. Йому — через те, що наприкінці я процитував за пресовим переказом цьогорічну його доповідь на початку червня в Атенах: «Природний закон та структура матерії». У відповідь учений прислав мені повний англомовний текст доповіді. Читавши ці вісімнадцять відбитих фотодруком сторінок, я не міг, поперше, вийти з дива, що англійська мова може бути така легка й збагненна. Подруге, я не вірив своїм очам, що такою елементарною мовою можливо висловлювати такі величезні речі.

Без однієї-єдиної ноти деклямації, — що, зрештою, самозрозумі-

ло, — пояснив цей надзвичайний мислитель, яким то робом сьогоднішнім висновкам атомової фізики більше личить світ не Левкіпа й Демокрита, а Платона. Отже, не тільки «ідеалізм» взагалі, а й «платонізм» у достеменному значенні слова! Між протонами, електронами й нейтронами, а одночасно навколо них — існує ще «щось». Розумом і досвідом Вернер Гайзенберг стверджує кібернетичний принцип, мовляв, ціле — більше, ніж сума складових частин. Нормально й високо логічно переходить він на обґрунтування метафори, на визнання вирішної ролі поетичного виразу для образу світу.

Для мене особисто була в тому повна підтримка у моїх розважаннях над теорією комплементарного перекладу з однієї мови на другу (і — розповсюджуючи — над ролею семантично-комплементарного ядра у творенні національної культури, бо, за моїм переконанням, інакшого визначення, що таке нація і для чого вона потрібна, нема й не може бути). Але тут ствердження й підтримка далеко не тільки для мене особисто. Чого ж, здавалося б, ще бажати?

Справа, тим часом, стоїть так. Енцикліку папи Павла VI «Церкву свою» я прочитав з великою уважністю, речення в речення, два рази у дуже повільному темпі, шість сторінок газетного формату, відведених їй у віденському часописі «Фурхе» з 15. серпня 1964. Її викладове вміння, її сяючі властивості стилю — це щось таке, про що наш безмежно простонародний Іоанн XXIII міг би тільки мріяти. Мені незрозуміло, чому саме цим прецизним стилем висловлюється ряд думок, при найліпшому бажанні геть незбагнених. І, зокрема, ця:

«Бачимо атеїстів, як вони іноді з наївним ентузіазмом, строго покликаючись на людський розум, намагаються дати наукове пояснення універсуму, спроба, тим більше виправдана, чим більше вона ґрунтується в логічному ході думок, який раз-у-раз буває не позбавлений схожості з ходом думок нашої класичної шкільної філософії. Вони гадають що тим вони знайшли внутрішнє виправдання. Та всупереч своїй волі, примушені внутрішньою силою доказів, вони повинні б таки кінець кінцем прийти до нового метафізичного або логічного ствердження буття найвищого Бога. Чи не лежало б тут на нас допомогти цьому логічному процесові з тим, щоб політично-науковому атеїстові стало ясно, що він мусить у певному пункті спинитись і відмовитись від дальшого чисто розумового вхоплювання універсуму, а тим робом прийти до того поняття об'єктивної дійсності космічного універсуму, яке пробуджує в душі відчуття Божої присутності і кличе на уста смиренні й сумирні слова оцасливлюючої молитви?»

Мені незрозуміло, як могла така думка виникнути в мозкові сучасного папи взагалі, і незрозуміло, чому він, не зваживши можливих наслідків, поставив її на почесне місце вже у першому своєму окружному посланні.

Невже заклики й попередження цього роду, цього тону мали б ста-

ти за основний рід і тон у «діялозі» з тими, хто не належить до Церкви? З власного досвіду: я атеїстом ніколи не був (за винятком одного разу, коли мені, десь так в одинадцятирічному віці, не вистачило кількох копійок на квиток у кіно, не вистачило при самій касі, і я зрікся був Бога щось на два або три місяці, аж до наступної розмови з моєю бабусею), — але і мені давалося все воно нелегко. І не то що в розумовому чи нерозумовому поясненні вселенної, а й у найпершому питанні кожної людини, великої і малої: про розумну підставу самої молитви.

Звольте прихилити увагу до того, що я хочу подати на розгляд. Якщо ви не бубоните, а думаєте над словами та їхнім значенням, то ви насамперед зайдете у сліпий кут особистого кшталту. Почавши з спроб зміряти можливості молитовної вартості у таких градаціях, як прохання для себе грошей, прохання для себе здоров'я, прохання про щастя для любих людей, прохання про щастя для людей, яких ти ніколи не бачив і не знав, ітд., ітд., — ви прийдете, нарешті, до такого питання: для чого Богові взагалі ваша молитва, якщо він має власний плян і так чи так виконає його в усіх деталях, залежно від власної волі, а не від бажання людей? Найбільше, що вам із цього приводу скаже ваш катехит або парох (або, якщо вони не знаються на таких речах, то — присвячені темі теологічні трактати), буде таке: Бог у своєму пляні передбачив усе, отже й те, чи ваша молитва відповідатиме його волі, а чи ні. Але тоді, ясна річ, наступним питанням вашим ви звернетесь по самий глузд такої діяльності Божої. Чи може цікавити Творця творення людей задалегідь із сумою їхніх бажань, що з них одні лежатимуть у його волі, і він їх виконуватиме, а другі хоч і теж виникатимуть з його волі, проте будуть спрямовані проти його волі, отож таких бажань він, самозрозуміло, не виконуватиме? І на це питання відповіді наша християнська Церква не дає.

Її дають інші релігії. З них я її запозичив для себе і прийняв на озброєння. Вона чисто розумова, і я наполягаю на тому, що, всупереч закликові енцикліки «Церкву свою», я не повинен спинятися на цьому шляху. Коли від мене відберуть розумову підставу молитви, вона стане для мене безглузда, і я молитись перестану. А цього не хоче ні Бог, ні — я переконаний — автор енцикліки.

Незрозуміло, отже, чому людина, яка, взагалі не знаючи Бога, тим не менш, за твердженням самого ж Святішого Отця, неодмінно прийде до «метафізичного» визнання, — чому ця людина повинна сказати собі «стоп»? Бож важко припустити, що коли мова про «смирненні й сумирні слова ошчасливіючої молитви», то йдеться виключно про обов'язок певної міміки, про оту хворостину, якою мій милий ченчик відпускає з своєї ніші гріхи.

Але що незрозуміло мені, те, видно, без решти зрозуміло українським гучномовцям у Ватикані. Ці ничтоже сумняшеса проголосили «Церкву свою» за точніше визначення характеру Церкви, ніж то зроб-

лено в енцикліках «Матір і Навчителька» та «Мир на землі», і, окрилені, ще дужче заповзялися до агітації молитовним батіжком. Авжеж, таки ним, з усіма відмітними властивостями нашого постійного життерадісного «рад старатися».

Яке ж співвідношення сил?

Пластичний приклад італійських комуністів. Приклад, отже, близький — бодай територіяльно — до Риму.

Про модифіковане ставлення до релігії сказано у пропам'ятній записці Тольятті так (її опубліковано у газеті «Уніта» й у журналі «Рінашіта»; цитую за перекладом у московській «Правді» з 10. вересня 1964):

«У католицькому світі — так у розумінні організованого цілого, як і в католицьких масах, — відбувся за часів папи Іоанна явний зсув ліворуч. Зараз в осередкові католицизму спостерігається контрзворот праворуч. Проте, в низах усе ще зберігаються умови, сприятливі для зсуву ліворуч, і ми повинні розуміти це й допомагати цьому. У цьому розумінні нам аж ніяк не служить стара атеїстична пропаганда. Сама проблема релігійної свідомості, її змісту, її коріння у масах, проблема її подолання — усе те мусить бути поставлене не так, як у минулому, а по-інакшому, якщо ми хочемо дістати доступ до католицьких мас, якщо ми хочемо, щоб вони нас зрозуміли. У протилежному випадкові може статися так, що наша „простягнута рука“ католикам може видатись якимсь перехідним міроприємством і навіть якимсь проявом лицемірства.»

І Люїджі Льюнго, новий генеральний секретар партії, в італійській телевізії, у середині вересня:

«У численних католиків уже нині відбувається замирення між вірою, прихильниками якої вони є, та визнанням ідеалів комуністичної партії.»

Хто думає, мовляв, тут тільки тактичний хід, тільки сама розрахована спроба використати людські почуття й традиції для лукавої мети, той анічогісінько не розуміється на тому, що насправді має місце у сьогоднішньому світі. Про проблему подолання релігійної свідомості в Тольятті сказано, здавалося б, зовсім недвозначно, — але що це таке, що воно означає?

Оцінювати таку річ як слід, оцінювати в усій її семантичній глибині значить насамперед збагнути цілу низку фактів. Ось факт: поява фільму «Свангелія від Маттея», що його з великим надхненням створив марксист П'єр Паольо Пазоліні, включивши в нього незмінні новозавітні тексти (і присвятивши його, до речі, пам'яті Іоанна XXIII). За інакшої ситуації факт, що у «лівому» мистецькому творі звучать церковні тексти, міг би радувати Церкву. За сьогоднішнього, однак, становища він править за виразну загрозу, що Церква проти власної волі відступить ці тексти у посідання інакших сил.

Очам наших оборонців ідеалістичного світогляду інакші сили уяв-

ляються дуже видимо, дуже вхопно. Природою речі, головна ціль їхнього теперішнього стріляння — Ільчов. Саме бо цьому відповідальному партійному функціонерові припало останнім часом говорити багато слів проти релігії. І от його й чешуть. Але зате вже як чешуть!

Хто читав стосовні статті й промови Леонида Ільчова, міг без зайвого труду помітити, що вони — не вираз остаточної людської мудрости. Проти його антирелігійних тез полемізують навіть комуністичні колеги, от хоча б ті самі з журналу «Рінашіта». Вони роблять це, враховуючи потребу до важливости предмету достосовувати культуру виразу.

Не те наші полемісти. Той, хто в явищі атеїзму не вміє нічого диференціювати, для кого філософічне й логічне його підложжя зливається в одне з звичайним богохульством та хуліганським ображанням почуттів віруючих, — той і в самому собі втрачає межу, не знає розрізнити між дискусією та парубоцькими висловами. Ось із лексикону наших оборонців «ощасливлуючої молитви» — воювання проти київського антирелігійного часопису (передача 1. грудня 1963): «каже наша пословиця: дурному вічна пам'ять», «обжора», «дурень з писаною торбою», «пиячина», «блатний стиляга», атеїста треба «в кариті скорі до допомоги відвести до дому сумашедших» і подібне. Філіпкі проти «самого» (передача 8. березня 1964): «тарабанщина», «словоблуд Ільчов».

Гай-гай, якби ж то можна було сурмою надхненного «балаку» валити всі незручні ерихони! Та жорстока дійсність має дещо тривкішу будову.

Індуси, розумні люди, у своїх релігійних школах починають з того, що ґрунтовно студіюють усі видатні атеїстичні течії.

Розумні з-поміж італійських священиків та єпископів, числом п'ятсот, які нещодавно зібралися були в авлі мілянського Католицького університету, теж будь-що-будь не могли оминати проблему атеїзму. Принаймні — релігійної байдужости. Церква, не знавши задовільних відповідей на пекучі питання духового та соціального життя, спекується питань самими заборонами. «Робітники втомилась від християнства, яке тільки й робить, що каже „ні”», — заявив з гіркотою монсеньйоре Коста. У Міляні ухвалили заходи, щоб наблизити духівництво до реального життя трудящих.

І турїнська газета «Стампа» зробила такий лаконічний підсумок: «Питання про вислід гри залишається, звичайно, повнотою відкритим.» Що, зрештою, править за аксіому.

Атеїзм виник завдогдо до народження комунізму. Він виник з важливих причин. Їх багато, цих причин, і всі вони без винятку ґрунтуються у практиці Церкви. Головні — знову беручи схематично — дві. Одна лежить у ділянці витлумачення. Друга криється в історії.

Якби зібрати докупи всі церковні трактати про свобідну волю і виставити їх в одну лінію, вони напевно б опоясали земну кулю. Але

сума їх так і не звела до спільного знаменника два твердження про справу. Твердження ці діаметрально протилежні, і обидва вони містяться в одній і тій самій священній книзі християн. Одне з них висловлює син Сираха (15,14 — 20), воно являє тезу про те, що Бог не велів нікому творити зло і що зло виникає виключно відповідним вирішенням самої людини. Друге має місце у посланні апостола Павла (Рим, 9,14 — 24), згідно з ним, Бог заготував людей з розподілом, «одну посудину на честь, а другу на нечесть», заготував невідклично, тим то «виробові з глини» протестувати проти фантазії «ганчаря» — наказано.

Вірні, людські маси, якби й змогли котримнебудь чудом прочитати все з цього приводу написане, однак не винесли б для себе недвозначної відповіді. Я вже показав на частковому питанні про глузд молитви, що відповіді винна церковна наука, теологія. Винен її і теперішній Ватиканський Вселенський Собор, «надія людства» (з наголовом на останньому «а», як його назвала наша радіостанція у передачі 24. листопада 1963). Бо якраз те, на що людство надіялося найбільше, схему про джерела об'явлення, обернено у невластивий бік, обтято, зібгано, обв'язано шнурами і просунуто кудись та абияк. Питання залишається відкритим.

Відкритими питаннями, однак, без кінця харчуватися годі. Людям, громадам, націям, суспільствам треба жити. Відповідей шукають самотужки. Одного разу хтось засумнівався, чи справді нечестивому посудові так і роковано довіку нести своє призначення. І от великий педагог Макаренко взявся за експеримент. Силу-силенну людських посудин, духово скалічених дітей та підлітків переробив він на повноцінних, свідомих життєвої мети людей. А що це мало місце поза рамами церковного впливу, що це мало місце таки в комуністичному суспільстві, — так чия ж у тому провина? І чия провина, що живе життя заперечило букву? Що у сперечанні Церкви та її противників на долю других падає ще один плюс, а на долю першої — черговий мінус?

Щождо історії... Війни за «надприродну» ідею, «християнські» масові навернення мечем, вогняні процеси проти нещасних жінок з категорією «відьма» (процеси, теоретично підтримані святим Томою Аквінським, відбулі між XIII та XVIII сторіччями в числі один мільйон), «свята» інквізиція, тиск на вільну думку, промивання мозків, духові кацети, «самокритика» Галілея, фізичний терор, нацькування народів одних проти одних, — усе те, що в енцикліці папи Павла VI називається «людською слабкістю» і коментується так: слабкість «деколи (у німецькому перекладі: „ін етва”) робить розпливчастою ясність її (Церкви) ліній і кидає тінь на її діяльність», проте таке стається не тільки «допустом», а й у межах «волі Бога, який провадить Церкву і подає їй допомогу!» (Цитати я переклав по-зможі найточніше. Тим не менш знавців латини прошу звірити з оригіналом.) Ну й

дивна ж істота, ота людина! Її нещасна слабкість здатна затулити всю силу Божого проводу настільки, що, не будши істориком, а тільки справді почитаючи «книжечок», просто чудуватимешся, як воно жваво протікало двотисячелітня передісторія нашого двадцятого сторіччя, як вона його послідовно підбудувала всіма його чарівними питоменностями — його, «зматеріялізоване», «зрелативізоване», «збольшевізоване», «безбожне» і яке ще там.

Тож виходить так. З одного боку прагнуть, нарешті, покінчити з страшною спадщиною Сталіна й почати все по-новому, — і це не тільки Тольятті, а й усе наше найновіше покоління вдома, вкупі з усіма чесними людьми старої генерації. З другого ж боку повчають і закликають молитися, не пояснюючи, що значить у цьому випадкові — молитися. З одного боку бажують ліквідувати зло раз назавжди, включно з його первопричиною (бо саме це, і тільки це мають на думці, коли мова про «проблему подолання релігійної свідомости»). З другого боку, замість зглибити причину, лають наслідок, дешевою задерикуватістю щосили вдають «воюючу Церкву». З одного боку аргумент. З другого — незадоволене бурмотіння.

А хочете знати, що треба зробити, щоб усе було добре? Дуже прості речі.

Вирішіть нарешті на всі віки, чи був слухний мудрий син Сираха, а чи мав рацію апостол Павло (або той, хто дописував і виправляв його листи, бо й це справа все ще нез'ясована). Від того залежить рішення, чи правильно робив комуністичний педагог Макаренко, виховувавши добрих людей, а чи він помилявся.

Вирішіть, нарешті, й питання п'ятої заповіді. Вирішіть ствердно. Винесіть із собору Петра авторів воєн за віру та адораторів варфоломійських ночей. Поясніть світові, що перший, хто вчинив або схвалив убивство іменем Христа, був не святий, а був злочинець. Проголосіть його первородно винним за всі наступні вбивства на землі. Починаючи ним і закінчуючи його найновішими наслідувачами, засудіть їх усіх, весь сонм убивць із ножами, шаблями, рушницями, гарматами та атомовими бомбами. Заявіть на весь голос, що Бог при тому не стояв і в тому ніколи не допомагав.

Вирішіть і справу багатства й бідности, ситости й голоду, справу привілейованих і упосліджених.

І скажіть людям, що віра в Бога це не відмова від шляху розуму, а точне знання факту. Покличте на допомогу кібернетику, електроніку, астрофізику, калькуль, комплементарне мислення, повірте відкриттю антиречовини і намаганням біологічно поліпшити людство. Зрозумійте, що така можливість діяти це не спротив Богові, а, навпаки, черговий його дар для вдосконалення світу в його душі.

Зробіть усе це, і ви узрієте чудо.

І ще одне: звільніть мене від обов'язку викрикувати невластивим мені регістром. Я не проповідник. Я не пророк, не засновник

релігії, не навчитель життя і не мораліст. Я просто людина, яка любить життя, любить добре зроблені речі й добре утворених людей. Мені приємність обмацувати річ, прознавати закони її будови, і мені радість доторкатися до людського в людині. Я не хочу, щоб усе це хтось руйнував, а хочу, щоб воно існувало і щоб кожен, хто приходить сюди знову й знову, переконувався, що ось таким робом жити серед людей і речей було доцільно, що воно мало глузд.

Я хочу ще сказати про суевірство. Нехай не буде сумнівів і вагань: воно дуже речовиста справа. У католицькому теологічному словникові Карла Ранера та Герберта Форгрімлера, виданому Гердером 1961, воно має точне окреслення (за збігом обставин, оскільки у німецькій мові це слово починається з «а», ба навіть з «аб», воно й стоїть у словникові найпершим, як виразисте попередження до всього по ньому наступного):

«Суевірство, 1. малювання (достотно: „Нахеффунг“) справжнього вшанування Бога в якійнебудь, не достойній Бога, формі, у довірі до формул та ритуалів, щоб вимусити допомогу або розгадати майбутнє; 2. релігієподібне вшанування дійсних або конструйованих „сил“ замість Бога. Здебільшого — явища занепаду котроїсь релігії» (ст. 11).

Я хочу сказати, що гасла у першій частині цього мого твору, «Христос воскрес — воскресне Україна» та «Бог і Україна», я навів був без посилання на авторитет. Тут же я їх демаскую авторитетним словником: перше як вимушування допомоги з одночасною розгадкою майбутнього, друге — як конструювання «сил» на місці Бога.

Така віра — хитка, хочу я сказати, вона крихка, вона розлітається не тільки від найлегшого дотику «тарабанщини словоблуда», а й при першому нездійсненні проханого, коли постає потреба вирости в уявленні про Бога, прознати його недосяжність і для «подолання», і для «оборони». Той, хто боїться так уявити собі Бога, вірить лише у Бога шухляд і параграфів, вірить не в Бога, а в якенебудь «візантійське» мальовило, що сидить у свідомості й підсвідомості з часів дитинства у рідній Коломиї.

Слово, яке водночас охоплює поняття суті космосу, ставить питання, для чого людина живе на світі, і дає на нього ту відповідь, що зміст життя полягає у постійному творенні диспропорції між «брати» та «давати» з свідомою, добровільною і безплатною перевагою у друге, — це слово в нашій мові історично уклалось у звук «Бог». Слово може бути інакше (в різних мовах воно справді різне), бо суть є суть, а слово — тільки слово.

Я католик тому, що цю свою формулу я вважаю за таку, до якої нічого додати і від якої нічого відняти, тобто — за універсальну, за «католицьку». Вона повністю покривається з моїм образом світу, тим то я й справді не потребую «віри в Бога»: я просто знаю, що воно саме так, а не інакше. Віра ж завжди більш або менш залежить

від імовірності, і ймовірність ніколи не буває тотожна з певністю (перифразовую чужий афоризм).

З моєї певности неспроможні мене вибити ані наївні докази, спрямовані проти релігії, ані наївні докази на її оборону. Неспроможні мене захитати, отже, й голосові вправи українських пересилань з Ватикану.

Але час від часу, для спорту, я роблю так. Я слухаю передачі з таким наставленням, ніби я анічогісінько не знаю, а в їхніх оловідях шукаю спізнати правду. Присягаюся словом чести, і Бог мені свідком: якби я справді був такий невідущий, то після слухання п'ятьох-шістьох пересилань поспіль з мене зробився б свідомий і переконаний агейст.

Думаю, що так і робиться з слухачами в Києві, які випадком або з цікавості включаються у ці вибрики етеру.

А, крім усього, тут проблема безбожництва ще й спеціального роду. Чи пригадуєте ви такий образ: «безбожно фальшивити»? Так кажуть, наприклад, про співачку, яка детонує. В українських радіопересиланнях з Ватикану лунає безбожне мовомислення.

Це словесні побудови без побудови. Вони без граматики, з розсвареними підметами та присудками, з полишеними напризволяще додатковими реченнями. Якщо б виникла потреба на вразливих зразках вивчати те, що по-грецькому зветься «анаколут», т. т. безглузде вривання або продовжування фрази, то на те є нагода щовівторка, щочетверга, щоп'ятниці й щонеділі, кожного разу по п'ятнадцять хвилин. Розвиток переривається впертим і невхильним велінням, яке тягне речення на зовсім інакший хід. Славетне «перейшовши міст, його зустріла кицька» було б у цьому контексті ще розміром незначним гріхом. Тут будується неначе дванадцятьтонова музика, одночасно на різних стартах, лише з тією різницею, що дисонанс у наших авторів виникає не з свідомої волі, а з абсолютної безпорадності.

Але безпорадність не з випадку. Вона — плід історичної зарозумілості. І зарозумілість такої змасованої густоти, що мовцям ні на мить не спадає на думку порівняти свої «норми» навіть з найелементарнішими правилами греки та латини, на яких вони вчаться під час богословських студій. Що ж казати вже про норми (справжні) української мови. «Не знаю як хто, але я такого стилю ненавиджу», — відповів один духовний автор, коли редакція журналу «Україна і Світ», куди він був надіслав статтю, запропонувала йому перероблену по-людському її версію. Так: «такого стилю» — в родовому відмінкові. «Да здравствует великого русского языка.» Чоловік не зміє сказати рідною мовою навіть те, що він її, рідну мову, ненавидить!

Вони її не сприймають, вони її не відрізняють, вони нею погорджують, ці люди. Вони знають тільки свою, «елітарну», так звану «незмосковщену», мову Підгайців та Пацикова. Роками, роками з ватиканської радіостанції чути гнітучу, бездарну звукову п'ємонтшину, доволочену за наших часів до неуявленої дегенерації.

Коли її слухаєш, коли над нею думаєш, ти ризикуєш утратити над собою владу і зсунутись у барокковий градус. Я, здається, межі ризику переступив, тому на ходу обертаю стерно. Переключаюсь на самі ілюстрації і на притаманний мені тон.

Я на нього поготів управнений: я сигналізував особам, які могли б на радіостанцію вплинути. А що вона їх не послухалась, то тепер прошу дозволу на приватну безпощадність.

«Світлина, яка вхоплює момент, в якому митрополит дає благословення» (передача 31. жовтня 1963). Можна ще краще: автори, які не знають слів, які не є «які». «Маріянська схема буде влучена до тієї про Церкву» (тоді само). Куди — «до тієї»? Секрет винахідника і секрет німецько-польської конструкції. «Виголосив знамениту вчительську проповідь» (12. листопада). Мова про «повчальну» проповідь: семантичне нерозрізнення. «І багатьох єпископів поспішило з запрошенням» (14. листопада). Треба розуміти, що так учинило «багато» єпископів. «Катедра» (тс). Якщо слухач на Україні й прознає у цій нашій сьогобічній вимові те, що він вимовляє як «кафедра», то в усякому разі так і гадатиме: мовляв, ідеться про учбову катедру. А радіомовець тим часом уявляє собі соборну церкву.

Слухавши 15. листопада, ви могли почути таку чудасію: «розбавлена громадка дітей». Не ламайте голови, все-одно не здогадаєтесь. Підкажу: це гурток дітей, що захопився грою, забавкою. 17. листопада: «пізнати нашу науку та її походження з депозиту Божого об'явлення». За семантичним рядом української мови, слово «депозит» належить не до богословської термінології, а до банківської. 26. листопада говориться про «продовження шани» святому Йосафатові, та ще й з наголосом на прикінцевому «и». Коментарів не потребує. «В храмі святого Петра чи на площі перед нею» (8. грудня). Чи може храм, хоч він і святого Петра, аж так блискавично міняти свій рід? «Ісус хлопчина і молодець» (15. грудня). Коментарів не потребує. «І як він не мав би його для вас мати» (19. грудня). Коментарів не потребує. «У південній частині азійських Советів» (тс). «И» автентичне, і цілість теж коментарів не потребує. «Безпеку покладає на розумне віддалювання небезпеки» (27. грудня). Цілости нема, але однак коментарів не потребує.

Почувши про «тисячі академіків» (8. березня 1964), які зібралися в залі, ви подумаете з заздрістю: що воно за країна з такою багатою кількістю вчених найвищого рангу? Розчарую вас: мова всього лиш про студентів. Почувши про «простеньких людей» (9. квітня), ви несамохіль усміхнетесь. «Простенький» бо це й справді хтось дуже простенький, сливе дурненький. Але ні, наш диктор так називає людей простих на відміну від високопоставлених. А чи знаєте ви, хто такий «Михайло Ангел» (тс)? А як же: не отаман часів громадянської війни, а ніхто інший, як сам Мікель-Анджельо. Логіка перекладання

імени та сама, що й в утвореннях типу «Сашко Гарматенко» або «Левко Пузатий».

А знаєте, як було воно, якщо диктор вас запевняє: «до причастя майже приступила вся парохія» (15. жовтня, оце кілька днім тому)? Ось як воно було: уся парохія повільно підійшла до священика з святими дарами, подивилась на нього, постояла, постояла та й пішла собі геть, так і не причастившись. І сталося так тільки тому, що диктор не знав, куди поставити слово «майже». (З причастям, за українськими католицькими «масовими медіумами», можуть взагалі траплятися речі несусвітенні. Так, якийсь час тому я прочитав в одному журналі, у звіті про церковну врочистість, що певної миті люди почали «пхатися» — дослівно! — до святого причастя. Запахує слово мало б передати уявлення про «тіснилися», «громадились» ітд.)

Ідеологічні бесіди кожної п'ятниці носять таку назву: «гутірка про Боже й вічне». Коментар до цього потрібен. І то трошки докладніший, бо тут щось ніби ключ до всієї справи.

У словнику Грінченка до дієслова «гуторити» наведено такі приклади: «годі вже вам гуторити про свої смутки» (з «Чорної ради» Куліша), «на нашому хуторі по-нашому й гутори» (приказка), «зібрались три дівчини на Різдво, гуторять собі» (з записів самого Грінченка).

З того ясно (і не тільки з того, а й просто ясно з неогруеного відчуття української мови), що, поперше, гутірка не може відбуватись монологом, а потребує щонайменше двох партнерів, і, подруге, що гутірка це розмова не дуже серйозна, розмова про се й про те. По-італійському це буде «к'як'ера», по-німецькому «Гешвец». Російський найточніший переклад був би: «болтовня о Божьем и вечном».

Прошу ще дозволити мені сказати «діксі». І ще сказати «сапієнті сат». (Бо скажу по-нашому, то навряд чи зрозуміють.) І тоді залишаються тільки висновки.

Читавши їх, знайте, що я — ще раз нагадую — не пророк і не проповідник, а тільки людина, яка, при всій своїй сваволі, таки любить порядок.

Якщо за весь цей час, починаючи з 1596 року, владики латинського обряду не встигли взнати, який зміст має в нас молитва «Іже херувими» і як особливо ми називаємо Діву Марію, то вони й далі того не знатимуть. Оповідати їм про це, значить, зайво.

Якщо Ватикан досі не утворив киево-галицького патріархату у Філадельфії чи у Вінніпезі, то вже, мабуть, і не утворить. Просити його про це теж зайво.

І якщо нема якихось особливих пропозицій до соборових схем, то брати участь в їх обговоренні теж зайво. Бо цього так чи так не помітять і у публіковані вибори найцікавіших виступів — не включають.

Що не зайво? Ану пофантазуймо. Ось хоча б таким робом.

Якби я був духовною особою, для мене найцікавішою людиною була б не така, яка вірить за інакшим обрядом, а така, яка взагалі не

вірять. Маю на думці, звичайно, не когось недорослого чи поверхово спантелеченого, а когось, хто дозрілий і переконаний. Було б цікаво, не погоджувавшись з людиною щодо первопричини, домовитися з нею про остаточний наслідок: про спільне життя на землі. Оскільки я не бажав би на цю людину йти війною, то я з нею зустрічався б і мирно цілими годинами розмовляв.

По двох-трьох розмовах я зробив би відкриття. Виявилось б, що про дух та матерію ми нічого як слід не знаємо: ані він з його дедалі модифікованими даними науки, ані я з моїм писаним текстом та усним переданням, де йдеться щонайбільше про символ, але ніяк не про об'єктивну структуру явища.

Коли б ми по тому заходилися розмовляти про історію, то ми зробили б наступне відкриття. Обом нам би стало ясно, що гріхи його історії без Бога повнотією залежали від моєї історії, яка відбувалася нібито во ім'я Бога. А коли б ми вдалися до цифрового рахунку жертв історії, то, передбачаю, я не опинився б у моральній перевазі.

Але тоді сталося б те, що треба. Ми обидва збагнули б, що хочемо того самого: щоб історія не повторилася і щоб були люди на землі. Ми уклали б священний союз на ґрунті спільного прагнення та взаємної пошани.

Життєвий девіз папи Іоанна звичайно перекладають у лоб: «не ламати, а гнути». Але так перекладати не можна. Щоб зрозуміти, що він мав на увазі, треба перекласти комплементарно. Треба сказати так: «не ламати, а пружавити». Або ще: «не ламати, а прихилити». Наша мова дає багато можливостей прознавати за словами їхню суть.

І уклавши з моїм партнером союз, ми побачили б раптом, що думками нашими ми водночас прихилились і до питання про суть. Він би сказав про неї по-своєму, «кібернетично»: мовляв, ціле таки більше за суму частин. А я? Як сказав би я «теологічно»? Якби я сказав щось суперечне цьому, я став би боговідступником.

Головний пункт того, що богословською мовою називається наслідування Христа, полягає у редукції. В одну мить Христос проредся кризь усі джунґлі закону, і всі нескінченні вискази пророків скоротив до двох лаконічних, взаємно нерозривних, зрозумілих для суцільного людства речень.

Велике, нечуване завдання свого понтифікату Іоанн XXIII спромігся оміслити всього у трьох первісно-простих словах: мир на землі.

По тому я вивчив би рідну мову.

Я навчився б нею думати складні й розгалужені речі. Потім я звів би свої думки до коротких і ясних формулювань.

А тоді, — якби я був не просто духовною особою, а особою на винокому становищі, — я підвівся б у відповідний момент соборових нарад із свого місця й попросив слова. Я оповів би про досвід своїх думок, про досвід своїх розмов з ближніми і з самим собою. Я зажа-

дав би, щоб усі соборові схеми були переглянуті під кутом цього досвіду, відповідно обговорені й проголосовані. Якби мене закликали до порядку, я не послухався б. Якби на мене наклали кару, я збунтувався б. Якби мене відлучили...

О, тоді б і сталося, нарешті, те, що мало статися хоч один раз за ці понад триста п'ятдесят років. Гриміли у сторіччях імена еретиків, і гриміли ймення народів, до яких еретики належали. Тож тим разом драма відігралася б навколо імени нового народу. Відлучення можна вчинити, можна й скасувати. Це справа домашня. А ймення б залишилось.

Мій націоналізм усе ще такого роду, що я бажаю, щоб такий благотворний струс у Церкві, в усьому світі спричинило слово з української сторони.

Наше ім'я тоді стало б одноціле, не розкладене на «українських православних уніятів», «рутенців» та «лісових карпатців», як називають наших владик репрезентативні видання про Вселенський Собор. А прийнятого назад у лоно Церкви ребеліянта вже ж зробили б патріархом. (Не мене, звичайно, а ту духовну особу, що нею я став би тільки тоді, якби з мене була краща людина, ніж я є.) І тоді патріархат мав би великий глузд.*)

«Воюючу Церкву» заступила б усеосяжна, нехай так скажу: немилосердна любов. Любов не тільки до рідної мови (що, само з себе, неодмінне), а й до всього людства. То був би мій абсолютний Рим.

Дійсність, однак, як уже не раз підмічувано, жорстока. «Вісті з Риму» виходять далі. Радіо «гуторить». А й світські апостоли вагаються. Навіть сам президент Українського Християнського руху погоджується простити ворога тільки на майбутніх повоєнних руїнах, та й

*) Як рахуються з ребеліянтами і як ставляться до тихих та сумирних, може проілюструвати такий приклад. У п'ятницю 13. листопада 1964 папа Павло VI, віддаючи свою коштовну тіару для грошової реалізації на добродійні цілі, вручив її антіохійському патріархові Максимосові, бо видно, саме в ньому вбачав головного репрезентанта католиків східного обряду, конфронтованих із справжніми життєвими проблемами Церкви. Максимос IV Сайг очолює тільки бл. 190 000 мелхітів-уніятів, але він, отже, носить звання патріарха, а, що найважливіше, він — головний еретик Собору. Звідси й самозрозумілість гапського акту супроти нього. Акт не відбувся супроти представників української Греко-Католицької Церкви, які, хоч і появляють понад один мільйон вірних у Західньому світі (а на батьківщині, беручи ідеально, понад шість мільйонів), не спромоглися нічим привернути до себе увагу світу. Вони не сказали нічого ваговитого й пробоевого ані у дискусії про справжнє коріння атеїзму, ані до потреби зблизити релігію з модерною наукою, ані у соціальних питаннях, ані у справі свободи віровизнань, ані у справі євреїв, ані у справі війни та миру, ані взагалі у жодній ділянці, в якій сьогодні зустріються світові інтереси. Виступаючи на Соборі, наші отці говорили самі банальні речі з старовинним віроповіданним забарвленням. (Примітка, зроблена вже у колекті перед друком).

то з баритоновим застереженням, мовляв, забути він усе-одно не забуде. (Баритоновим, бо цю частину його гимну співає дійсно чоловічий середній голос.)

I, отже, не мій Рим. I нічий.

*

Епілог 1962.

Мій третій Рим був тоді, коли я бачив і слухав Іоанна XXIII. Рим, який міг би стати четвертим, мені уявити неможливо.

*

Епілог 1963.

Папу Пія XII в одному репортажі я був назвав «білим видовом». Він мене приймав серед інших і кілька хвилин зо мною розмовляв (див. «Оссерваторе Романо» з 12.-13. березня 1951).

Папу Павла VI я ще не назвав ніяк. Я бачив у телевізії його коронування. У суботу 19. жовтня 1963 я бачив його у короткому переїзді авто на вулиці Кончіляцьйоне. Я чув кілька його промов і читав його енцикліку. Крім того, в мене є лист з його особистим підписом: 21. жовтня 1962 кардинал Джованні Баттіста Монтіні дякував за надіслані йому до Міляну наші видання творів Річарда Сент Віктора та св. Амвросія.

Я не знаю, скількох ще пап мені доведеться бачити на моєму житті.

Але я знаю, що четвертого Риму для мене все-одно не буде.

*

Епілог 1964.

Ні, четвертого Риму не буде.

Поготів тепер, при зміні на керівних постах у Кремлі, при поверненні трійки космонавтів на землю, при вступі у палату громад англійської робітничої партії і при розщепленні китайського атомового ядра — при всьому тому, з чим закінчення цього мого твору збіглося майже впритул.

Воно збіглося так само з чуткою (вже тепер офіційною) про можливий поворот Владики Первоієрарха до пастирської праці на рідних землях.

I коли ви й досі не зрозуміли, що таке Рим, то тоді ви таки неправильний мандрівник.

Італія — Рим — Німеччина,
вересень 1962 — жовтень 1964.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

11 (47)

ЛИСТОПАД 1964

РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ

МЮНХЕН